

თრიალეთი ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებში

თრიალეთი საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიული მხარეა (ტაბ. 1₁). დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით ის მთლიანად მოიცავს ნალკის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიას და თეთრინყაროს, დმანისის, ბორჯომისა და ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტების ნაწილს. გეოგრაფიულად და ადმინისტრაციულად შედის ქვემო ქართლში, რომელიც მოიცავს ალგეთისა და ქცია-მაშავერა-ბერდუჯის აუზებს, მდ. მტკვრის ხეობას - ნითელ ხიდამდე. ქვემო ქართლის ჩრდილოეთი საზღვარი მთლიანად თრიალეთის ქედზე გადის, დასავლეთი საზღვარი თრიალეთის ქედის ბაკურიანის მონაკვეთამდე გრძელდება, სამხრეთით ლოქის ქედი გამოყოფს მას სომხეთისაგან, ხოლო აღმოსავლეთით სამგორისა და დავითგარეჯის მთაგრეხილები საზღვრავს.

ბუნებრივი პირობები. ქვემო ქართლი ბუნებრივი, ლანდშაფტური თუ კლიმატური პირობების მიხედვით რამდენიმე რეგიონად იყოფა. ერთ-ერთ ასეთ რეგიონს წარმოადგენს თრიალეთი, რომელიც მოიცავს მდ. ქციის ზემო წელსა და მდ. შავწყაროსწყლის ხეობას. რეგიონს ჩრდილოეთიდან ამავე სახელწოდების ქედი საზღვრავს; დასავლეთიდან ნარიანის ველი, რომელიც ტაბანყურისა და ფარავნის ტბებამდე ვრცელდება; სამხრეთით თრიალეთი მდ. ჭოჭიანისა და შავწყალას წყალგამყოფამდე აღწევს, ხოლო აღმოსავლეთით კლდეკარიდან მდ. ჭოჭიანისა და მდ. ქციის შერთებამდე.

რეგიონის ზედაპირის აბსოლუტური სიმაღლეები, მისი რთული ლანდშაფტური რელიეფიდან გამომდინარე, ცვალებადია. იგი მერყეობს ზღვის დონიდან 1000 მ-დან 2500 მ-მდე.

მდ. ქცია (ხრამი) და მისი შენაკადები, ხელოვნური წყალსაცავები და პატარა ტბები თრიალეთის ჰიდროგრაფიულ ქსელს წარმოადგენს. მდ. ქცია ამ რეგიონში ყველაზე დიდი და წყალუხვია (სიგრძე 220 კმ). ის სათავეს იღებს ცხრანყაროს მთის სამხრეთ აღმოსავლეთ კალთაზე, თრიალეთის ქედის სამხრეთით მიედინება და ბეშთაშენის ტაფობზე ხელოვნურად აგებულ წყალსაცავში ჩაედინება. მისი მრავალრიცხოვანი შენაკადებიდან გამოირჩევა მდ. ჭოჭიანი, ნარდევანი, გუმბათი, ყარაბულახი და სხვა. მდ. ბეშქენაშენი და ყორსუ უშუალოდ ნალკის წყალსაცავს ერთვის. რეგიონისათვის დამახასიათებელია სხვადასხვა სიდიდის ტბები – ბარეთი, ხადიკი, შვიდი ტბა, ყარაბულახი და სხვ.

საკმაოდ მაღალი მთებით გარშემორტყმულსა და თავადაც მაღლა მდებარე ამ მხარეში, გარედან შემოჭრილი ჰაერის ნაკადების ეფექტი ადგილობრივი ოროგრაფიული პირობების ზემოქმედების შედეგად იცვლება. თრიალეთის ჰავა საკმაოდ მკაცრი კლიმატური პირობებით გამოირჩევა. რეგიონის დაბალ ნაწილში ძირითადად მთის სტეპური ჰავაა გავრცელებული, ცივი ზამთრითა და ხანგრძლივი თბილი ზაფხულით. ნალექების საშუალო წლიური რაოდენობა 600-700 მმ-ია. იანვრის საშუალო ტემპერატურა -2°-დან -6°-მდეა, თუმცა ჰაერის აბსოლუტური მინიმუმი ზოგჯერ შეიძლება -30°-მდეც კი დაეცეს, ხოლო უთბილესი კი 14°-15°-მდე მერყეობს, რომლის აბსოლუტური მაქსიმუმი შეიძლება 35°-ს აჭარბებდეს. წლის განმავლობაში მოსული ნალექების უმეტესობა გაზაფხულსა და ზაფხულის დასაწყისში მოდის. ნალექების მინიმუმი კი ზამთრისთვისაა დამახასიათებელი. ამ მხარეში ჰავა მშრალი კონტინენტურია.

ორგრაფიული პირობების შესაბამისად, თრიალეთის მცენარეული დაჯგუფება ძირითადად უროიანი და ვაცინვერიანი ელემენტებისაგან შედგება. აქ ფართოდაა გავრცელებული პლიდომინანტური ბალახნაირები, სადაც ძირითადი სახეობებია: მარცვლოვანებიდან – სტეპის ნივანა, კენენურა, მდელოს ნივანა, სტეპის ტიმოთელა, ცხვრის ნივანა, თაგვისარა, ნამიკრეფია, მაჩიტა, ბაია; ვაცინვერას სახეობები: თრიალეთის იონჯა, ქაფურა, ნინინაური, ჭაღარა სამყურა; აღსანიშნავია, რომ ადრე ამ ადგილებში საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული ტყეები: ძირითადად ნაძვნარი, ფიჭვნარი, მუხნარი და არყნარი. ახლა ამ მხარეში ტყეები შემორჩენილია უმნიშვნელო ნაშთების სახით, ლოკალურად – უმეტესწილად მდ. კუსრეთისწყლის აუზში (მდ. ქციას ხეობა); სოფ. დაშ-ბაშის მიდამოებში, სადაც ფართოფოთლოვანი ტყეებია წარმოდგენილი – რცხილა, მუხა, ნეკერჩხალი და სხვ.; რეგიონის ნატყევარი ვრცელი ტერიტორიები კი დაფარულია ზემოთ აღწერილი მთის სტეპის მოყვარული მცენარეული საფარით. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ რეგიონისათვის დამახასიათებელია წყალ-ჭაობური დაჯგუფებები და ლერწმინები, რომლებიც მრავლადაა ტბებისა და მდინარეების სიახლოვეს.

დღევანდელი თრიალეთის ფაუნა, თავისი ლანდშაფტური პირობებიდან გამომდინარე აღარ არის ისეთი მრავალფეროვანი, როგორც ადრე იყო. ადგილობრივმა ფიზიკურ-გეოგრაფიულმა და ეკოლოგიურმა პირობებმა, ტყის მასივების სიმცირემ თავისი ზეგავლენა იქონია დღევანდელ ფაუნაზე. თრიალეთში დღეისათვის გვხვდება: შველი, ტურა, მელა, მგელი, მაჩვი; ერთეულების სახითაა შემორჩენილი ტყის კატა, კავკასიური ფოცხვერი; ძალზედ შემცირდა გარეული ღორის რაოდენობაც; ბევრია მღრღნელი: თავვი, ბუჩქნარის მემინდვრია, ზაზუნა; თრიალეთის ფრინველთა სახეობებს შორის აღსანიშნავია: ქორი, შევარდენი, არწივი; ერთეულების სახით გვხვდება კავკასიური როჭო, შურთხი. მდინარეებისა და ტბების სიმრავლემ ხელი შეუწყო წყალმცურავ ფრინველთა პოპულაციის გავრცელებას. აქ მრავლადაა იხვის სხვადასხვა სახეობა, თოლია, წერო და სხვ.

დიდია ადამიანის ზეგავლენა თრიალეთის ბუნებაში მომხდარ ცვლილებებზე. ადამიანის მიერ თრიალეთის ათვისება პალეოლითის ხანაში იწყება და დღემდე მიმდინარეობს. მისმა სამეურნეო საქმიანობამ, რომელიც განაპირობებდა კაცობრიობის ისტორიის შემდგომ განვითარებას, აქტიური როლი ითამაშა თრიალეთის ფლორისა და ფაუნის ცვლილებაში. სამეურნეო მიწებზე მზარდმა მოთხოვნილებამ, ასევე მესაქონლეობის განვითარებამ, რომელიც საძოვრად სულ უფრო და უფრო მეტი ტერიტორიების ათვისებას მოითხოვდა, საგრძნობლად შეცვალა მცენარეული საფარი. ადამიანმა დაიწყო ტყეების მასიური განადგურება დიდ ფართობზე. დღეისათვის ეს ფართობები გასტეპებული ველების სახითაა შემორჩენილი [Квавадзе, Коннор, Нариманишвили 2007]. ტყეების სიმცირემ კი გარკვეული ცვლილებები შეიტანა ცხოველთა სამყაროშიც – მკვეთრად შემცირდა აქ მოხინაძრე ცხოველთა მრავალფეროვანი სახეობები.

თრიალეთის (ნალკის) არქეოლოგიური კვლევის ისტორია. ნალკის არქეოლოგიური შესწავლა XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან დაიწყო. 1876 წელს სოფ. ალექსანდერსჰილფში, ამ სოფლის მკვიდრმა, შემდგომში საიმპერატორო მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების წევრმა, დავით შულცმა არქეოლოგიური გათხრები აწარმოა სოფლის მიდამოებში და სოფ. გუნია-ყალასთან. მიმოიხილა ბარმაქსიზის (დღევანდელი ქ. ნალკა) მიდამოები [Шульц 1907: 3]. 1881 წელს ა. იოაკიმოვმა აღწერა ნალკის არქეოლოგიური ძეგლები [Иоакимов 1882: 7-9]. სოფ. წინწყაროსთან მან მიაკვლია სამაროვანს [Уваров 1887: XXXV, ტაბ. XXXIX]. 1889 წელს ი. ჭავჭავაძემ აღნიშნა ნალკაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის უაღრესად დიდი ისტორიული მნიშვნელობა [მუმლაძე 2002: 98]. 1896-1905 წლებში არქეოლოგიურ გათხრებს ნალკაში აწარმოებდა ე. თაყაიშვილი [Отчёт ... 1898; Такаიшвили 1907; Такаишвили 1913; ჩარკვიანი 2002]. XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან თრიალეთის მეგალითური ძეგლების კვლევას იწყებს ლ. მელიქსეთ-ბეგი [მელიქსეთ-ბეგი 1938].

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა XX საუკუნის 30-40-იან წლებში ჩატარებულ სამუშაოებს, რომელიც ხრამჭის მშენებლობასთან იყო დაკავშირებული. ნალკის წყალსაცავის მომავალი ფსკერის ტერიტორიაზე ბორის კუფტინმა არაერთი პირველხარისხის ძველი შეისწავლა. ამ მონაცემების საფუძველზე მის მიერ პირველად იქნა შემუშავებული კავკასიის ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლების პერიოდიზაცია და ქრონოლოგია, გამოვლენილ იქნა ახალი არქეოლოგიური კულტურები. პირველ რიგში აღსანიშნავია ტომის ბელადთა თუ მეფეთა გრანდიოზული ყორღანები, რომელთა დასაკრძალავ „დარბაზებში“ მანამდე უცნობი, მდიდრული და უნიკალური მასალა აღმოჩნდა. ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით დათარიღებული ყორღანებიდან მომდინარე ოქროს და ვერცხლის სამკაულებმა, შტანდარტებმა, ჭურჭლებმა, ვერცხლის და ბრინჯაოს იარაღმა, შავპრიალა და მოხატულმა კერამიკამ საფუძვლიანად დაიმკვიდრა ადგილი არა მხოლოდ კავკასიის, არამედ მსოფლიო კულტურის საგანძურში [Куптин 1941; Куптин 1948; Жоржикашвили, Гогадзе 1974; კუფტინი 1949; მენაბდე, დავლიანიძე 1968; გოგაძე 1972; გაგოშიძე 1982].

1947 წელს სოფ. ხადიკში იმუშავა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ [გძელიშვილი 1950; გძელიშვილი 1954].

1957 წელს თრიალეთში მუშაობა დაიწყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის გაერთიანებულმა ექსპედიციამ [ჯაფარიძე 1960; ჯაფარიძე 1962; ჯაფარიძე 1964; ჯაფარიძე 1969].

1963-1974 წლებში ნალკაში მუშაობდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ხრამის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია [ბერძენიშვილი 1963; გაბუნია 1965; გაბუნია 1972; გაბუნია 1976; Габунია 1974]. 1989 წლიდან დღემდე ნალკის რაიონში სამუშაოებს აწარმოებს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ნალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია [ნარიმანიშვილი 1992; ნარიმანიშვილი, მინდიაშვილი და სხვ. 1998; შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი 1996; ნარიმანიშვილი, მახარაძე და სხვ. 1996; ნარიმანიშვილი, შანშაშვილი 1997; შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი 1998; ნარიმანიშვილი, მახარაძე და სხვ. 2004; Narimanishvili, Shanshashvili 1997; Нариманишвили, Шаншашвили 2000; Narimanishvili, Shanshashvili 2001; Narimanishvili, Schanschaschvili 2001a].

ძვ.წ. XV-XIV სს. არქეოლოგიური ძეგლები ხუთ პუნქტში გამოვლინდა – სოფ. საფარ-ხარაბასთან (ბაიბურთი), ბეშთაშენის „ციკლოპურ“ ნამოსახლარზე, იმერაში, სანთასა და ოზნიში.

საფარ-ხარაბას სამაროვანი. სოფ. საფარ-ხარაბა (ბაიბურთი) მდ. ჩილ-ჩილის (ბაიბურთ-ჩაი) და მდ. ბაშქოვ-სუს ნაპირებზეა გაშენებული. მდინარეთა ხერთვისში ცნობილი არქეოლოგიური ძეგლი „ბეშთაშენის ციკლოპური ნამოსახლარი“ მდებარეობს. სოფელი მისგან ჩრდილოეთით 200-მდე მეტრითაა დაცილებული.

სოფელს ახალი სახელი (საფარ-ხარაბა, ბაიბურთი) XIX ს-ში თურქეთიდან გადმოსახლებულმა ბერძნებმა დაუმკვიდრეს. ისინი იმ ძველი ნასოფლარის ტერიტორიაზე დასახლდნენ, სადაც ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით სოფ. საბეჭდავი მდებარეობდა. სოფლის ტერიტორიაზე დღესაც დგას განვითარებული შუა საუკუნეების არქიტექტურული ძეგლები, რომლებიც ბერძნებმა გადააკეთეს ან განაახლეს.

სოფლის ტერიტორიაზე პირველი არქეოლოგიური გათხრები XIX ს-ის მიწურულს და XX ს-ის დასაწყისში ე. თაყაიშვილმა ჩაატარა, რომელმაც შუა საუკუნეების ძეგლები გათხარა [Отчет ... 1898: 111].

XX საუკუნის 30-იან წლებში ბ. კუფტინმა საფარ-ხარაბას მიდამოებში სამ პუნქტში იმუშავა:

1. 1938-1939 წლებში ადგილ „ბაიბურთუნ გარსიში“ სამი ყორღანი (XII, XIII, XIV) და ერთი ქვაყრილი შეისწავლა [Куптин 1939: 3 и сл.].

2. თანამედროვე სასაფლაოსთან 1939 წელს სამი ქვაყრთი გათხარა [Куптин 1939: 27, 39-41; Жоржикашвили, Гогадзе 1974: 11-12].

3. ბაიბურთის მინდორზე ოთხი სამარხი გათხარა (ტაბ. II₁). ეს სამარხები ჩვენს მიერ გათხრილი სამაროვნის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს და მის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს (ტაბ. I₂). სამწუხაროდ ბ. კუფტინის დღიურის ის ნაწილი, სადაც ბაიბურთის სამარხები უნდა ყოფილიყო აღწერილი, დაკარგულია (1937-1938 წწ. დღიურები). 1939 წლის დღიურში კი არსებითი არაფერია [Куфтин 1939]. დიდი ზომის ორი „ბაიბურთული“ სამარხი 15-18 მ დიამეტრის ქვის წრეებით არის შემოზღუდული. დასაკრძალავი ორმოები საკმაოდ ფართოა და ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზეა ორიენტირებული. ადამიანის ძვლები თითქმის არ შემორჩენილა. მხოლოდ მათი ნაშთებით დგინდება, რომ მიცვალებული თავით ჩრდილოეთისაკენ იწვა. თავთან ჩვეულებრივ 3-7 თიხის ჭურჭელი იდგა. ბ. კუფტინი აღნიშნავს, რომ ისინი სრულიად განსხვავებულია აქამდე ნალკაში აღმოჩენილი ჭურჭლებისაგან. არც ერთ ჭურჭელს ყური არ გააჩნია. ყველა მორგვზეა დამზადებული და მიუხედავად დიდი ზომებისა, საკმაოდ თხელკედლიანია. ბ. კუფტინი აღნიშნავს „არანაირი გარკვეული ადგილი ამ კერამიკას ჩემთვის ცნობილ სამხრეთ კავკასიურ სამაროვნებს შორის არ ეძებნება“ [Куфтин 1941: 76]. კერამიკის გარდა დიდ სამარხებში სხვა ინვენტარი არ აღმოჩენილა, მცირე ზომის სამარხებში კი თეთრი და ცისფერი პასტის რამდენიმე მძივი, გახვრეტილი ქვა და სპილენძ-ბრინჯაოს საკინძი აღმოჩნდა. საკინძის თავი ჭვირულ სეკირას წარმოადგენს, რომელზეც ჯიხვის ფიგურა დგას.

ბ. კუფტინი ფრთხილობს ბაიბურთის სამარხების დათარიღებისას, თუმცა ზუსტად განსაზღვრავს მათ ადგილს და შუა ბრინჯაოს ხანის დასასრულსა და გვიანი ბრინჯაოს დასაწყისს შორის ათავსებს.

ბ. კუფტინის მიერ გათხრილი ოთხი სამარხი სამაროვნის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. სამარხთა ნუმერაციის გარკვევა დღეისათვის არ ხერხდება. გასარკვევია სამარხთა კომპლექსების შემადგენლობაც.

ბ. კუფტინის მიერ გათხრილი სამარხები დღესაც კარგად ჩანს. ისინი პატარა ფერდობზეა განლაგებული. ქვანრიანი სამარხების წრეები სრულად არის შემორჩენილი. აქვე შეინიშნება დანარჩენი სამარხების ორმოთა კონტურებიც (ტაბ. II₁). ყველაზე სამხრეთით დიდი ქვანრიანი სამარხი მდებარეობს. მისი წრის დიამეტრი 19 მ-ს უდრის (ბ. კუფტინის მიხედვით ქვედა სამარხი). მისგან ჩრდილო-დასავლეთით 12 მ-ის დაცილებით გამართულია მეორე სამარხი რომელსაც 14 მ დიამეტრის ქვანრე აქვს (ბ. კუფტინის მიხედვით ზედა სამარხი). ორმოსამარხები დიდი ქვანრიანი სამარხის დასავლეთით 4 მ-ის დაცილებით მდებარეობს. ეს სამარხები უშუალოდ მდ. ჩილ-ჩილის მარცხენა ნაპირზე, მდინარისპირა ტერასაზეა გამართული ისე, რომ სამაროვანს დასავლეთით მდინარე საზღვრავს. სამაროვანი განფენილია აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე. მისი სიგრძე დაახლოებით 1,5 კმ-ია, სიგანე 0,4-0,5 კმ-ს უდრის.

ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენმა სამაროვანი შუაზე გაკვეთა (ტაბ. I₂, II₂). ენერგოდერეფანში გამოვლენილი სამარხების შესწავლა 2003-2005 წლებში მიმდინარეობდა [ნარიმანიშვილი 2006a].

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე 2003 წელს გაითხარა 29 (№№ 1-29), 2004 წელს ორი (№№ 30-31), 2005 წელს 78 სამარხი (№№ 32-122); გასათხრელი დარჩა №№ 46, 57, 58, 60, 65, 66, 70, 102, 111-115 სამარხები და ნავთობისა და გაზის მილებს შორის (მილსადენის 119+350 კილომეტრიდან ვიდრე 120+600-მდე) მოქცეული სამარხები, რომელთა დანომვრა ვერ მოხერხდა.

იმერას სამაროვანი. სამაროვანი სოფ. იმერას აღმოსავლეთით, ბედენის ქედის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. ეს მონაკვეთი მკვეთრად ნაოჭიანია, რელიეფი დამრეცია და ჩრდილოეთისაკენ მიმართული. ფერდობებს მცირე ხევები და ნაკადულები კვეთს. სამარხები ქედის ჩრდილოეთ ფერდობზე და მის ქვემოთ არსებულ მინდორზეა გამართული, რომელსაც წყალმცირე მდინარე ეგრიჩაი კვეთს, იგი სამხრეთიდან უვლის სამაროვანს და სოფ. იმერას გავლით ნალკის წყალსაცავს უერთდება. სამაროვნის ჩრდილოეთით თბილისი-ნალკის სამანქანო გზა გადის. აქვეა ორი ნახევრად დამშრალი ტბაც.

სამაროვანი ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის მშენებლობისას (მილსადენის 109 და 110-ე კილომეტრებზე) გამოვლინდა [ნარიმანიშვილი 2005].

სამარხები ორ ჯგუფად მდინარის მარცხენა და მარჯვენა ნაპირზეა განლაგებული. როგორც ჩანს, სამარხთა გამოვლენილი ჯგუფები ორ სამაროვანს განეკუთვნება, რომელთა მხოლოდ მცირე, პერიფერიული ნაწილი მოხვდა მშენებლობის ზონაში. გაითხარა 7 სამარხი (ტაბ. III₄), მათ შორის 2 ძლიერ დაზიანებული. 5 მათგანი (№№ 1-5) მდინარის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს (110-ე კმ), 2 კი (№№ 6-7) – მარცხენაზე (109-ე კმ).

ბეშქენაშენის (ბეშთაშენის) „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. ნამოსახლარი სოფ. ბეშთაშენის ჩრდილო-დასავლეთით 0,2 კმ-ის დაცილებით, მდ. ჩილ-ჩილისა და მდ. ბაშკოვ-სუს ხერთვისში მდებარეობს (ტაბ. XXVII₁). ამ მდინარეთა ღრმა კანიონებს შორის მოქცეული ფართობი (დაახლ. 20 ჰა), სოფ. საფარ-ხარაბას სამხრეთით მდებარე შემადლებისაგან ხელოვნური თხრილითაა გამოყოფილი, რომლის სამხრეთ კიდედან „ციკლოპური“ კედელია აშენებული ისე, რომ ორმხრივ ბუნებრივად დაცული ფართობი (დაახლ. 4 ჰა), ჩრდილოეთიდან ხელოვნურადაა შემოზღუდული და გამაგრებული. ნამოსახლარის ცენტრალური ნაწილი მდ. ბეიუკ-ჩაის (ბაშკოვ-სუ) და ჩილ-ჩილის (გერიაკ ჩაი) ხერთვისში არსებულ კლდოვან ბორცვზე, ზღვის დონიდან 1550 მ სიმაღლეზეა გაშენებული.

აღსანიშნავია, რომ ეს ადგილი ბეშთაშენის ქვაბულისა და კარიაკ-ბაშქოის ქვაბულის გამყოფი ქედის ყველაზე დაბალ ადგილს წარმოადგენს. სწორედ აქ გადის ქვაბულებს შორის დამაკავშირებელი ერთადერთი გზა, რომელიც შემდეგ თრიალეთის ქედზე არსებული გადასასვლელებისაკენ მიემართება. ბეშთაშენის ქვაბულში კი თავს იყრის თრიალეთზე გამავალი ყველა გზა. ამდენად ბეშქენაშენის „ნაქალაქარი“ მოხერხებულ ადგილზეა გამართული. ეს არის ალბათ იმის მიზეზი, რომ ეს ტერიტორია ძველი ქვის ხანიდან მოკიდებული გვიანი შუასაუკუნეების ჩათვლით ინტენსიურად ყოფილა ათვისებული.

ნამოსახლარზე პირველი არქეოლოგიური გათხრები ბ. კუფტინმა 1939 წელს ჩაატარა. ნამოსახლარის ტერიტორიაზე მან ოთხი თხრილი გაავლო: პირველი თხრილი მთავარ კედელთან გაავლო, სადაც ყველაზე მძლავრი კულტურული ფენა დადასტურდა. კედლის შიდა მხარეს ფენები 3,5 მ, ხოლო გარეთ, ძველი, ხელოვნური თხრილის მხარეს, 1,8 მ სიღრმეზე ჩადიოდა, რომელიც ძირითადად შუა საუკუნეების მასალით იყო შევსებული. კედლის შიდა მხარეს, 2 მ სიღრმეზე, დიდი ზომის ჭურჭელი აღმოჩნდა, რომლის ქვეშაც მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენა დადასტურდა. გათხარა ძველი, ხელოვნური თხრილის დასავლეთი ნაწილიც (მეორე თხრილი), სადაც კულტურული ფენა 3,0 მ აღწევდა. ეს ფენა ნახშიროვანი ზოლით ორად იყო გაყოფილი. ზედა ფენაში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ზედაპირი მონითალო-ოქრისფრად იყო შეღებილი, რითაც ისინი, ბ. კუფტინის აზრით, ყორღანებში აღმოჩენილი მოხატული ჭურჭლების შეფერილობას ემსგავსება, ოღონდ უფრო უხეში ტიპისაა. ქვედა ფენა მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკას შეიცავდა [Куфтин 1941: 109]. მესამე თხრილი ნამოსახლარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში გაავლო (ჩვენს მიერ შესწავლილი ნაკვეთი კუფტინის მიერ გავლებულ თხრილს ებჯინება და მისი გაგრძელებაა). ზედა ფენა შუასაუკუნეების მასალას შეიცავდა, მომდევნო კი გერიაკ-ჩაის მარჯვენა სანაპიროზე გათხრილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვნის ანალოგიურ კერამიკას შეიცავდა. ქვედა ფენები კი ადრებრინჯაოს ხანას მიეკუთვნებოდა [Куфтин 1941: 110-112]. მეოთხე თხრილი მხოლოდ შუასაუკუნეების მასალას შეიცავდა [Куфтин 1941: 109]. ჩატარებული სამუშაოების შედეგად ბ. კუფტინი აღნიშნავს, რომ უძველესი ფენა აღმოჩნდა გვიანი და შუაბრინჯაოს ხანის ფენების ქვეშ და ციკლოპური კედლის საფუძვლის დონეზე დაბლა მდებარეობდა [Куфтин 1941: 107].

ბეშქენაშენის ნამოსახლარზე სამუშაოები 1991 წელს განახლდა. გათხრების მიზანი იყო ნამოსახლარი ფენებისა და „ციკლოპური“ ზღუდის ურთიერთმიმართების გარკვევა. ამ მიზნით ნამოსახლარის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მოქცეული ორი ნაკვეთი (XVII, LXVIII ნაკვეთები) შეირ-

ჩა (ტაბ. XXVII₃), რომელიც მოიცავს თავდაცვით კედელს და ბ. კუფტინის მიერ გავლებულ მესამე თხრილამდე დარჩენილ ფართობს [ნარიმანიშვილი, მახარაძე და სხვ. 2004: 126, ტაბ. CCXII].

„ციკლოპურ“ ნამოსახლარზე და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე დღეისათვის რვა კულტურული ფენა დაფიქსირდა:

1. მეზოლითური ფენა (1991 წლის გათხრები) სიმაგრის სამხრეთით 100 მ დაცილებით, მდ. ბაშკოვ-სუს მარჯვენა ნაპირზე, მინის ზედაპირიდან 3,0 მ სიღრმეზე მდებარეობს. არქეოლოგიური მასალა წარმოდგენილია ობსიდიანისა და კაჟის მიკროლითებით.

2. მტკვარ-არაქსის ეპოქის ფენები გამოვლენილია როგორც სიმაგრის ტერიტორიაზე (1939 და 1993 წწ. გათხრები), ისე მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მდ. ჩილ-ჩილის მარჯვენა ნაპირზე, გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვნის ტერიტორიაზე.

3. ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების ნამოსახლარის ნაშთები სიმაგრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში გამოვლინდა (1939 და 1991-93 წწ. გათხრები).

4. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლები გამოვლენილია სიმაგრის ტერიტორიაზე და მდ. ჩილ-ჩილის მარჯვენა ნაპირზე (1939 და 1991-93 წწ. გათხრები).

5. ძვ.წ. VII-VI სს. სამაროვანი სოფ. ბეშთაშენიდან სოფ. საფარ-ხარაბასაკენ მიმავალ გზასთან, მშრალი ხევის ნაპირზე გამოვლინდა (1995-99 წწ. გათხრები).

6. ძვ.წ. V-IV სს. სამაროვანი უშუალოდ სიმაგრის ჩრდილო-აღმოსავლეთითაა გამართული (1939 წლის გათხრები).

7. ძვ. წ. IV-I სს. ნამოსახლარი და სამაროვანი (1991-99 წწ. გათხრები) „ციკლოპური“ ნამოსახლარის სამხრეთით, 100 მ დაცილებით, მდ. ბაშკოვ-სუს მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს.

8. შუა საუკუნეების ნამოსახლარი ძირითადად სიმაგრის შიდა ტერიტორიაზე გამოვლინდა (1939, 1992-93 წწ. გათხრები).

1991 წელს ჩატარებული სამუშაოების დროს ძვ.წ. II ათასწლეულის არქეოლოგიური ნაშთები LXVII და LXVIII ნაკვეთებში აღმოჩნდა. გამოვლენილი ნაგებობებიდან № 1 სახლი მთლიანად, № 2 კი ნაწილობრივ გაითხარა. ამ სახლების აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორია ძლიერაა დაზიანებული და ნაგებობათა კედლები მხოლოდ ფრაგმენტების სახითაა დარჩენილი.

№ 1 სახლი მდებარეობს XVII ნაკვეთის 6,9,12 და LXVIII ნაკვეთის 4,7,10 კვადრატებში (ტაბ. XXVII₃). კედლები ნაგებია ბაზალტის ნატეხი ქვით, რომელთა მაქსიმალური, შემორჩენილი სიმაღლე 0,8 მ-ს აღწევს. სამხრეთი კედლის სიგრძე 7,2 მ-ია, ჩრდილოეთი კედლისა 6,75 მ. მისი აღმოსავლეთი ნაწილის გარეპირი დაზიანებულია, კედლის მაქსიმალური სიგანე 1,5 მ-ია, მინიმალური 1,0 მ, კედლის ცენტრში 0,9 მ სიგანის ნიშაა გამართული. დასავლეთი კედლის სიგრძე 6,75 მ-ია, სიგანე 1,0 მ. აღმოსავლეთი კედლის სიგრძე 6,5 მ-ია, კედლის წყობაში დედაქანის ქვებია ჩართული, ამის გამო კედელი ოდნავ დეფორმირებულია, მისი სიგანე სამხრეთ ნაწილში 1,5 მ უდრის, ჩრდილოეთ ნაწილში კი 1,0 მ-ია. სამხრეთი კედლის ცენტრალურ ნაწილში შესავლელი კარის ღიობია დატოვებული. დასავლეთი კედლის გასწვრივ შემორჩენილია ქვის ფილებით მოგებული იატაკის (ზღვე?) ნაშთი. კედლების სიგანის ასეთი სხვაობა, როგორც ჩანს, სახლის კაპიტალური გადაკეთების შედეგია. სახლის ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი კედლები კი გვიანდელი შეკეთების შედეგი უნდა იყოს. სახლის აღმოსავლეთ კედელს ჩაჭრილი აქვს ქვის ფილებით მოგებული იატაკი (LXVIII ნაკვეთის მე-5 კვადრატი). სახლში არქეოლოგიური მასალა სამი დონიდან იქნა აღებული: I დონეს მიეკუთვნა კედლის ზედა დონიდან 0,3 მ სიღრმემდე აღმოჩენილი მასალა, II დონეს – 0,3-0,6 მ შორის მოპოვებული მასალები, III დონე კი იატაკზე დაფიქსირდა.

№ 2 სახლი № 1 სახლზეა მიდგმული, მათ საერთო კედელიაქვთ. № 2 სახლი მდებარეობს LXVII ნაკვეთის 6, 9, 12-ე კვადრატებში, გათხრილია ნაწილობრივ (ტაბ. XXVII₃). ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლები ძლიერაა დაზიანებული, თხრილის დასავლეთ ნაწილში ქვის ფილებით მოგებული იატაკის ნაშთი გამოვლინდა. სახლში არქეოლოგიური მასალა სამი დონიდან იქნა აღებული: I დონეს

მიეკუთვნა კედლის ზედა დონიდან 0.3 მ სიღრმემდე დაფიქსირებული მასალა, II დონეს – 0,3-0,6 მ-ს შორის მოპოვებული მასალები, III დონე იატაკზე დაფიქსირდა.

სახლებში აღმოჩენილი კერამიკული მასალა კარგად განლექილი თიხისაა, კეცი შავი ან მონაცრისფროა, ზედაპირი კარგადაა დამუშავებული და გაპრიალების კვალი ემჩვენება. ნაწილი კერამიკისა შემკულია ამოღარული, კონცენტრული ხაზებით; ორ ხაზს შორის მოქცეული ტალღისებური ორნამენტი; სოლისებური შტამპით; ბადიების და ჯამების პირებზე დატანილია წერტილოვანი ან თევზიფხური ორნამენტები, კიდეებზე კი ტალღისებური ორნამენტი შემოსდევს. ნამოსახლარის კერამიკა კუფტინის მიერ აქვე, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე გათხრილ სამარხებში აღმოჩენილი ჭურჭლების ანალოგიურია [Куптин 1941: 65-75, სურ. 67, 82, 83, ტაბ. XLVIII]. ბეშთაშენის სამაროვანი, როგორც ცნობილია ძვ.წ. XIII-XII სს-ით თარიღდება [Abramishvili 2003: 24, 26].

ბეშქენაშენის ნამოსახლარის გათხრებისას კულტურული ფენების ნაშთები LXVIII ნაკვეთის მე-12 და XIX ნაკვეთის მე-4 და მე-10 კვადრატებში დაფიქსირდა. LXIX ნაკვეთის მე-4 კვადრატში გამოვლენილი ფენა ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი, რომელსაც ძლიერი ცეცხლის მოქმედების კვალი ემჩვენება. ეს ფენა „ბაიბურთული“ ტიპის კერამიკის მცირე ფრაგმენტებს შეიცავს და ნამოსახლარის დამცავ „ციკლოპურ“ კედელს უშუალოდ საძირკველს ებჯინება.

ასეთივე მასალის შემცველი ფენა XIX ნაკვეთის მე-10 ნაკვეთშიც დადასტურდა, რომლის გათხრის შემდეგ № 3 სახლის ნაშთები დაფიქსირდა.

№ 3 სახლი LXVIII ნაკვეთის მე-12 და XIX ნაკვეთის მე-10 კვადრატში მდებარეობს (ტაბ. XXVII₃). 0,1 მ სისქის ფენის მოხსნის შემდეგ სახლის ფრაგმენტი გამოვლინდა. შემორჩენილია რიყის ქვის ცალპირი წყობით ნაგები ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე. სამხრეთ-დასავლეთი კედლის შემორჩენილი სიგრძე 1,2 მ-ს, ჩრდილო-დასავლეთისა კი 1,9 მ-ს აღწევს. სახლის ძირითადი ნაწილი ეროზიის შედეგადაა მონგრეული.

კედლის პირიდან 0,2 მ სიღრმეზე თიხატკეპნილი იატაკის ნაშთი დაფიქსირდა, რომლის ფართობი 5,5x6,5 მ-ს უდრის (A დონე). ეს დონე შავი მიწის ფენითაა შევსებული. თიხატკეპნილი იატაკს ნაცარ-ნახშიროვანი თხელი ფენა ადევს, რომელიც მცირე რაოდენობით შეიცავს თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებს. იატაკი უშუალოდ ადევს ნაცარ-ნახშიროვან ფენას (B დონე), რომლის მოტკეპვნის შედეგადაცაა წარმოქმნილი A დონის იატაკი. იატაკს ალაგ-ალაგ მოლესვის კვალი ეტყობა. ასეთივე იატაკი 0,3 მ ფენის აღების შემდეგაც გამოვლინდა. ამ დონის (B დონე) იატაკიც ზემოთ აღწერილ კედლებს ებჯინება. ფენა მთლიანად შევსებული იყო ნაცარითა და ნახშირით, რომელშიც შერეული იყო ცხოველის ძვლები (ძირითადად მსხვილფეხა საქონლის, მცირე რაოდენობით წვრილფეხა საქონლის) და კერამიკის ფრაგმენტები. კედლის პირიდან 0,7 მ და B დონის იატაკიდან 0,2 მ სიღრმეზე კლდოვანი დედაქანია, რომლის უსწორმასწორო ზედაპირი ნაცროვანი მასითაა მოსწორებული და გადალესილი (C დონის იატაკი). ქვის კედელი ამ დონემდე ჩადის და საფუძვლად კლდოვანი დედაქანი აქვს. C დონის იატაკი კარგად ყოფილა მოსწორებული და დატკეპნილი. იგი ნაწილობრივ დაზიანებულია, ალაგ-ალაგ ბუნებრივი ქვებია ამოჩრილი. იატაკზე დიდი რაოდენობით ნაცარი ყრია, რომელშიც კერამიკის ფრაგმენტები, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები ურევია. აქვე აღმოჩნდა ერთილიქიანი ცხოველის ფეხის და ცხენის ძვლები.

ამდენად, სახლის კედლის პირიდან კლდოვან დედაქანამდე სამი დონე, შესაბამისი იატაკებით, იქნა გამოვლენილი (თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ სულ ზედა ფენაში, რომლის სიმძლავრეც 0,1 მ-ია, აღმოჩენილი კერამიკის ნაწილი სახლში გამოვლენილი მასალების მსგავსია). როგორც ჩანს სახლი რამდენჯერმე იყო გადაკეთებულ-განახლებული. სახლში აღმოჩენილი მცირერიცხოვანი კერამიკული მასალა დანაწევრებული დათარიღების საშუალებას არ იძლევა. ისინი საფარ-ხარაბას სამაროვანზე მოპოვებული ჭურჭლების ანალოგიურია. C დონის მასალებში შეინიშნება გარკვეული განსხვავებაც, ესაა სქელკეციანი უხეში ჭურჭელი (ტაბ. XXVII₄). ეს ფაქტი ამ ძეგლების განსხვავებული ფუნქციით ან თარიღით შეიძლება აიხსნას. საყურადღებოა, რომ ბეშქენაშენ-

ნის ნამოსახლარის ჩრდილოეთით, სოფ. საფარ-ხარაბასთან გათხრილ ვრცელ სამაროვანზე მოპოვებული თიხის ჭურჭელი № 3 სახლში აღმოჩენილი კერამიკის იდენტიურია. ამ ფაქტისა და ამ ორი ძეგლის ერთმანეთთან ახლოს მდებარეობის გამო მიგვაჩნია, რომ ბეშქენაშენის „ციკლოპური ნაქალაქარის“ მოსახლეობა საფარ-ხარაბას სამაროვანზე იკრძალებოდა.

ბეშქენაშენის თავდაცვითი კედელი ძლიერაა დაზიანებული. XX ს-ში კედლები დამალეს, ქვე-ბი სამეურნეო და საცხოვრებელი სახლების მშენებლობისათვის გამოიყენეს. ბ. კუფტინისა და ჩვენს მიერ ჩატარებული გათხრების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ თავდაცვითი კედლის სიგანე LXVII და LXVIII ნაკვეთებში 3,0-3,5 მ-ია, ხოლო XIX ნაკვეთში 4,0-4,2 მ-ს უდრის. კედლის შიდა, სამხრეთით მიმართული პირი სწორხაზოვანია და თითქმის აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზეა დამხრობილი. გარეპირი კი ტეხილია. ეს ან მშენებლობის თავისებურების, ან გვიანდელი დაზიანების შედეგი შეიძლება იყოს.

№ 1 და № 2 სახლების ჩრდილოეთი კედლები თავდაცვითი კედლის პარალელურადაა გამართული, ისე, რომ მათ შორის გასასვლელია დატოვებული. რაც, თავდაცვითი კედლისა და სახლების ერთდროულად ფუნქციონირებაზე უნდა მიუთითებდეს.

თავადაცვითი კედლის ჩრდილოეთით ღრმა თხრილი ყოფილა, რომელიც მდ. ბაშკოვ-სუს ნაპირიდან მდ. ჩილ-ჩილის ნაპირამდეა გაჭრილი. ბ. კუფტინის მიერ ჩატარებული სამუშაოების [Куфтин, 1941: 109] მიხედვით ირკვევა, რომ თხრილის სიღრმე 3,0 მ მაინც უნდა ყოფილიყო. თავდაცვით სისტემას აძლიერებდა თხრილის ჩრდილოეთით არსებულ შემალლებაზე გამართული კედელი [Куфтин 1941: 108], რომელიც დღეს აღარ არსებობს.

საინტერესოა თხრილის და თავდაცვითი კედლის ურთიერთმიმართება. თხრილის ქვედა ფენები ადრებრინჯაოს ხანის მასალებს შეიცავს, რომლის ზემოთ ბედენური კულტურის ფენები დაფიქსირდა, სულ ზედა, 2,0 მ სიმძლავრის ფენა კი, შუასაუკუნეების ნაყართაა შევსებული. მიუხედავად მცირე მონაცემებისა ვფიქრობთ, რომ თავდაცვითი თხრილი ადრებრინჯაოს ხანაშია გაჭრილი, ხოლო „ციკლოპური“ კედელი ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში აიგო და ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებამდე ფუნქციონირებდა.

სანთის „ციკლოპური“ სიმაგრე. სანთის ციკლოპური სიმაგრე განლაგებულია სოფ. სანთის ჩრდილოეთით განოლილი ქედის თხემზე და კალთებზე (ტაბ. XXVIII, 1). სასიმაგრო კომპლექსი ორი, ზედა და ქვედა ნაწილისაგან შედგება. ზედა სიმაგრე უშუალოდ თხემზეა გაშენებული და მის კონფიგურაციას ემთხვევა. სიმაგრის სიგრძე 1300 მ-ს აღწევს, სიგანე 70-130 მ-ს შორის მერყეობს.

ნამოსახლარი აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენაა წაგრძელებული და რამდენიმე გამოცალკევებული უბნისაგან შედგება. მათ შორის გამოკვეთილი ადგილი უკავია ერთიან ზღუდეში მოქცეულ ცენტრალურ უბანს. სიმაგრის აღმოსავლეთით და დასავლეთით გაუმაგრებელი უბნებია განთავსებული. შთამბეჭდავია თხემის ცენტრში აგებული კედელი, რომელიც ცენტრალურ უბანს ორ ნაწილად ყოფს. კედლის სიგრძე 100 მ-მდეა, სიგანე 5-6 მ-ია, შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე კი 2,0 მ-ს უდრის. კედელში კარიბჭა დატოვებული, რომლის ერთ მხარეს კიბეებიანი კოშკი ყოფილა აგებული.

ნაგებობები და დამცავი კედლები აგებულია ბაზალტის დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვებით. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ზედა სიმაგრე ძვ.წ. XIII-XII სს. თარიღდება.

ზედა სიმაგრის ცენტრალური ნაწილის, სამხრეთით, პირველსავე ტერასაზე დიდი ზომის ბაზალტის ქვების მშრალი წყობით ნაგები ციხე-სიმაგრე დგას. სიმაგრე გეგმაში მართკუთხედის ფორმისაა, რომლის სამხრეთ კედელში სამი კოშკია გამართული.

სიმაგრის შიდა სივრცეში ბ. კუფტინმა 1936 წელს ერთი თხრილი გაავლო [Куфтин 1936], რომელიც ოთხ ფენას შეიცავდა: 1. მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,2 მ სიღრმემდე ჰუმუსური ფენა არქეოლოგიურ მასალას არ შეიცავდა; 2. 0,2-0,45 მ შორის მოქცეულ ფენაში დიდი რაოდენობით ნითლად გამომწვარი კერამიკა აღმოჩნდა. აქ აღმოჩენილ ყურმილიანი ჭურჭლის ნატეხს ბ. კუფ-

ტინი სავარაუდოდ შუა საუკუნეებით ათარიღებს. მასალაზე დაკვირვება ჩვენ გვაფიქრებინებს, რომ ეს ფენა ანტიკურ ეპოქას მიეკუთვნება; 3. მესამე ფენა 0,45-0,8 მ-ს შორისაა. აქ მოპოვებული კერამიკის დიდი ნაწილის კეცი ნაცრისფერია და კარგადაა გამომწვარი. ზედაპირი გაპრიალებულია. ზოგიერთი მათგანი ჭადრაკული ორნამენტითაა შემკული. კერამიკის მეორე ჯგუფის კეცი უხეშია და ობსიდიანის მინარევებს შეიცავს. ამ ფენაში მოპოვებული მასალა ზედა სიმაგრეზე, აგრეთვე სხვა „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი კერამიკის მსგავსია და ძვ.წ. XIII-XII სს. მიეკუთვნება; 4. მეოთხე ფენა ყველაზე მძლავრია. ის 0,8 მ სიღრმეზე იწყება და 1,7 მ-მდე გრძელდება. ამ ფენის ზედა დონეზე გამოვლინდა დიდი ქვებით ნაგები მძლავრი კედელი, რომელმაც თხრილის უძრავ ფენამდე ჩასვლის საშუალება არ მისცა არქეოლოგებს. ბ. კუფტინი აღნიშნავს, რომ კედელი 1,7 მ სიღრმემდე დაფიქსირდა, თუმცა მონითალო-მონაცრისფრო გადამწვარი ფენა უფრო ღრმადაც გრძელდებოდა [Куфтин 1936]. სწორედ ეს ფენაა საფარ-ხარაბას სამაროვნისა და ბემქენაშენის ნამოსახლარის თანადროული.

ოზნის ნამოსახლარი. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე მოპოვებული ჭურჭლების ანალოგიური კერამიკა ბ. კუფტინმა ოზნის „ციკლოპური“ სიმაგრის სამხრეთ ტერასაზე განთავსებული ნამოსახლარის გათხრებისას აღმოაჩინა.

“ციკლოპური“ სიმაგრე მდებარეობს სოფ. ოზნის სამხრეთ-დასავლეთით, მაღალ პლატოზე. ძველი წარმოადგენს კომპლექსს, რომელიც შედგება ცენტრალური ნაწილისაგან (სიმაგრე), მის შიგნით და გარეთ არსებული დასახლებისაგან (ტაბ. XXVIII₂). სიმაგრე გეგმაში ოთხკუთხა მოყვანილობისაა, რომელსაც დღეისათვის სამი შესასვლელი აქვს. ორი შესასვლელი ჩრდილოეთ კედელშია დატოვებული, ერთი კი დასავლეთის კედელში. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ თავდაპირველად კარიბჭე მხოლოდ დასავლეთ კედელში უნდა ყოფილიყო გაჭრილი. სიმაგრის კედლები ნაგებია დაუმუშავებელი ბაზალტის ლოდებით და ე.წ. პერანგული წყობა ახასიათებს. შიდა ტერიტორია მთლიანად ძველ დასახლებას უკავია, სამხრეთ ნაწილში მოწყობილია საქონლის შესარეკი თანამედროვე ბაკი. სიმაგრის ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის თიხის ჭურჭლის ნატყეხები აიკრიფა.

სიმაგრის აღმოსავლეთით ტერასულად განლაგებულია ძირითადი სამოსახლო, რომელიც თანამედროვე სოფლის ფარგლებშიც შედის.

ცენტრალური გამაგრებული ნაწილის დასავლეთით, ძველი შესასვლელის პირდაპირ, კიდევ ერთი სიმაგრეა გამართული. იგი, თავისი მშენებლობის ტექნიკით, აშკარად განსხვავდება ცენტრალური სიმაგრისაგან. მისი კედლები მთლიანად დიდი ზომის ბაზალტის ქვებითაა ნაგები და ერთმანეთზე მჭიდროდაა მორგებული. ასეთივე ტექნიკითაა ნაგები იმ დასახლების სახლები, რომლებიც მეორე სიმაგრეს სამხრეთიდან ეკვრის და ასევე ტერასულად ეშვება სოფლისაკენ. პირველი და მეორე სიმაგრეების კედლების მშენებლობის ტექნიკის განსხვავება მათი ქრონოლოგიური სხვაობით უნდა აიხსნას.

ბ. კუფტინმა გათხრები სამხრეთი ფერდობის ძირში, მდ. ოზნის წყლის მარცხენა ნაპირზე ჩაატარა, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურის მძლავრი ნამოსახლარი დაადასტურა. აქვე მიაკვლია საფარ-ხარაბაში (ბაიბურთი) გათხრილ სამარხებში აღმოჩენილი ჭურჭლების ანალოგიური კერამიკის შემცველ კულტურულ ფენებს [Куфтин 1948: 35-36]. ჩემი აზრით ამ ფენის თანადროული უნდა იყოს ოზნის მეორე „ციკლოპური“ სიმაგრე.

ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა არქიტექტურა და მშენებლობის ტექნიკა. თრიალეთის ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. III-I ათასწლეული) არქიტექტურა სამი ძირითადი ტიპითაა წარმოდგენილი: ძელური, თიხის და ქვის.

საქართველოს სამხრეთ მთიანეთში, მათ შორის თრიალეთში ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში ძირითად სამშენებლო მასალად დაუმუშავებელი ქვები გამოიყენება. ქვით ნაგებ ძეგლებს შორის განსაკუთრებული ადგილი „ციკლოპურ“ არქიტექტურას უკავია. ნაგებობების მონუმენტურობა და ნამოსახლართა დიდი მასშტაბები აშკარად გამოარჩევს მათ სამხრეთ კავკასიის სხვა

ძეგლებისაგან. საქართველოს „ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანია როგორც საცხოვრებელი, ისე დასახლებათა სასიმაგრო კედლების ან ცალკე მდგომი სიმაგრეების დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვებით უდუღაბოდ შენება.

მშენებლობის ამგვარი ტექნიკა სამხრეთ კავკასიაში ძვ.წ. III ათასწლეულიდანაა გავრცელებული, თუმცა უძველეს დასახლებებს „ციკლოპური“ წყობით ნაგები თავდაცვითი კედლები არ გააჩნია. მშენებლობის ეს ტექნიკა ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანების შემდეგ თითქმის აღარ გვხვდება. ქვა გამოიყენება მხოლოდ ნაგებობათა კედლის საფუძვლის გასამართად, რომელზეც ზემოდან ალიზის აგურია დაწყობილი. ამავე დროს წინა პლანზე გამოდის ხის არქიტექტურა. ხე გამოიყენება როგორც კედლის არმირებისათვის, ისე პერანგული წყობისათვის. შემავსებლად გამოიყენებულია წვრილი ქვა და ალიზის მასა. ამავე დროს იწყება დამუშავებული ქვის გამოყენება.

შუა საუკუნეებში, სამხრეთ კავკასიის მთელ რიგ რეგიონებში სოფლებს და მსხვილ დასახლებებსაც ახასიათებს მშრალი წყობა, მაგრამ არ გააჩნია მშრალი წყობით ნაგები სიმაგრეები ან სასიმაგრო სისტემები. ამდენად, „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებსა და სიმაგრეებს მივაკუთვნებთ მხოლოდ იმ ძეგლებს, რომელთაც მშრალი წყობით ნაგები თავდაცვითი კედლები აქვთ.

“ციკლოპურ“ ნამოსახლართა თავდაცვითი კედლები რელიეფს მიუყვება. მშენებლები კარგად იყენებდნენ ბუნებრივად გამაგრებულ ადგილებს. ამასთან ერთად, ვაკე ადგილებზე ჭრიდნენ თავდაცვით თხრილებს, კლდოვანი ბორცვების ფერდების ჩამოკვეთით კი ზრდიდნენ სასიმაგრო კედლის სიმაღლეს. იშვიათი გამონაკლისის გარდა, თავდაცვით სისტემებს და მარტივ სიმაგრეებს კოშკები არ გააჩნიათ.

ამ ტიპის ნამოსახლარების თარიღის და რაობის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა. მეცნიერთა ნაწილი [Ханзадия 1969: 23; Есаян 1976: 7-18] მათ წარმოშობას ძვ.წ. III ათასწლეულიდან ვარაუდობს. ს. ესაიანის მიერ ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთში შესწავლილი „ციკლოპური“ სიმაგრეების ნაწილში მხოლოდ ერთი, ძვ.წ. III ათასწლეულის ფენა დადასტურდა [Есаян 1976: 17-18], ამ ეპოქის ფენები თრიალეთში ბეშქენაშენის და თეზის „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზეც გამოვლინდა [Куфтин 1941: 108, 115, 117; შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი 1996]. თუმცა ამ ფენებისა და „ციკლოპური“ წყობით აგებული სასიმაგრო სისტემების თანადროულობის საკითხის გადაწყვეტა გარკვეულ სირთულეს წარმოადგენს.

ბეშთაშენის ნამოსახლარის გათხრების შედეგები მიუთითებენ, რომ ნამოსახლარების „ციკლოპური“ კედლით შემოზღუდვა, როგორც ჩანს, ძვ.წ. XVI-XIV სს-ში იწყება (ბეშქენაშენი). მომდევნო ეპოქაში კი „ციკლოპური“ ტექნიკით ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების შენება დიდ მასშტაბებს აღწევს [შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი 1996; ნარიმანიშვილი, მახარაძე და სხვ. 1996; ნარიმანიშვილი, შანშაშვილი 1997; შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი 1998; Ханзадия 1969; Есаян 1976; Нариманишвили, Шаншашвили 2000; Narimanishvili, Shanshashvili 1997; Narimanishvili, Schanshashvili 2001; Narimanishvili, Shanshashvili 2001a].

დღეისათვის, თრიალეთის პლატოზე გათხრილი „ციკლოპური“ ნამოსახლარების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ამ ტიპის ძეგლები ძვ.წ. XVI საუკუნიდან არსებობენ (ბეშქენაშენი), ძვ.წ. XIII-VII საუკუნეში კი გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებენ (საბეჭდავი, კნოლე, ცრიცი, ბარეთი, ახალდაბა, ლოშო, სომხეთის ძეგლები).

სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე გამოვლენილ „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზე და სიმაგრეებზე ჩატარებული სამუშაოები და გამოკვლევები ნათლად მიუთითებენ, რომ ძვ.წ. XVI-V სს-ში ამ ტიპის ძეგლებს სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ნაწილში გაბატონებული ადგილი უკავია. მათი უმეტესობა ძვ.წ. XIII-VIII სს. მიეკუთვნება. ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში მათი მშენებლობა ინტენსიურად მიმდინარეობს.

“ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზე დაფიქსირებული განსხვავება მათ იერარქიაზე მიუთითებს, რაც აშკარად გვიჩვენებს საზოგადოების რთულ სტრუქტურასაც. თრიალეთში შესწავლილ „ციკ-

ლოპურ“ ნამოსახლარებზე (უნყო, ბარეთი, საბეჭდავი, ახალდაბა, კნოლე) წარმოდგენილია სიტუაცია, როდესაც გვაქვს ციტადელი, ან რამდენიმე გამაგრებული ნაწილი, მათ გარშემო არსებული გაუმაგრებელი ან ნაკლებად გამაგრებული დასახლება. უმეტეს შემთხვევაში ციტადელის გარეთ არსებული ნაკლებად გამაგრებული ნამოსახლარი მძლავრი კედლებითაა გამოყოფილი ციტადელისაგან, თვით ციტადელი კი ორ ან სამ ნაწილადაა გაყოფილი (საბეჭდავი, კნოლე, უნყო, ახალდაბა, კობაჯი). ახალდაბაში ციტადელი ორ, ერთმანეთისაგან აბსოლუტურად იზოლირებულ ნაწილადაა გაყოფილი, რომელთაც დამოუკიდებელი შესასვლელები აქვთ. სიმაგრის გარეთ არსებულ დასახლებასთან მხოლოდ ციტადელის ერთი ნახევარია დაკავშირებული. ეს ფაქტი, შეიძლება, არა მხოლოდ სამოქალაქო, არამედ სამხედრო იერარქიაზეც მიუთითებდეს.

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „ციკლოპური“ ციხე-სიმაგრეების ძირითადი ფუნქცია სამხედრო კონტროლი და სუსტად გამაგრებული თუ გაუმაგრებელი პუნქტების მოსახლეობის და დოვლათის დაცვა იყო.

დიდი „ციკლოპური“ დასახლებები რთულ კომპლექსებს წარმოადგენს. მათი ძირითადი მახასიათებელი ნიშანია მძლავრი გალავანი და ციტადელი, რეგულარულად დაგეგმარებული საცხოვრებელი კვარტლები. ისინი, როგორც წესი, რამდენიმე გამაგრებულ მონაკვეთს (საბეჭდავი, თეზი, ლოშო), ან ერთიანი გალავნის შიგნით მოქცეულ გამაგრებულ მონაკვეთებს (უნყო, ბარეთი, ახალდაბა) შეიცავენ და ცენტრალური, ერთიანი დაგეგმარების პრინციპით არის აშენებული. საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ძირითადად გალავნის შიგნითაა მოქცეული. გალავნის გარეთ დასახლების გაჩენა, როგორც ჩანს, ოდნავ მოგვიანოდ ხდება, მაშინ როდესაც მოსახლეობა გალავნის შიგნით ვეღარ ეტევა ან არასტაბილური მდგომარეობის გამო გამაგრებული ადგილის სიახლოვეს სახლდება. შიდა ციხის არსებობა კი მმართველი ფენის საზოგადოების დანარჩენი ნაწილისაგან გამოყოფის მანიშნებელია. „ციკლოპურ“ ნამოსახლართა დაგეგმარების პრინციპები ურბანიზაციის მაღალი დონის მაჩვენებელია, რაც ცივილიზაციის ერთ-ერთი უმთავრესი კომპონენტია.

დიდი „ციკლოპური“, მრავალფენიანი დასახლებები (ბეშქენაშენი, თეზი, ლოშო, ბარეთი) სტრატეგიულ ადგილებში, თრიალეთიდან მეზობელი რაიონებისაკენ მიმავალ ძირითად გზებზე მდებარეობს. მხოლოდ ამ ძეგლებზე შეინიშნება ცხოვრების ხანგრძლივი კვალი. ყველა მათგანზე (გარდა ბარეთისა) მტკვარ-არაქსული ფენებიცაა დადასტურებული. შუაბრინჯაოს ხანის ფენები კი, თითქოს მხოლოდ ბეშქენაშენის ნამოსახლარზე შეინიშნება, ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ყველა მათგანი ინტენსიურადაა ათვისებული. ძვ.წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის ზოგიერთი მათგანი (მაგ. ცრიცი) არსებობას წყვეტს, სამაგიეროდ ჩნდება ახლები (მაგ. კნოლე).

ცალკე მდგომი სიმაგრეები, როგორც ჩანს ფორპოსტებს წარმოადგენდა, იცავდა რა ერთ გარკვეულ მონაკვეთს, იმავდროულად „ციკლოპური“ ძეგლების გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე გზებსაც აკონტროლებდა. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ცალკე მდგომი სიმაგრეები ცენტრალური ხელისუფლების მიერ შექმნილ თავდაცვის სისტემაში იყო ჩართული, რომელსაც ალბათ უფრო მნიშვნელოვანი ფუნქციები ჰქონდა ვიდრე ერთი, კონკრეტული რეგიონის დაცვა იყო.

სამარხთა აღწავლა და დაკრძალვის წესი. საფარ-ხარაბას და იმერას სამაროვანებზე გათხრილი ყველა სამარხი ორმოსამარხს წარმოადგენს (ტაბ. VI_{8,10}; VII₆₋₈; VIII₃). დასაკრძალავი კამერები შემოფარგლულია ბაზალტის დიდი ქვებით შედგენილი წრეებით (კრომლესებით), რომელთა დიამეტრი 4-18 მ შორის მერყეობს (ტაბ. III₁₋₄; IV₁₋₄; V₁₋₆; VI₁₋₄). კრომლესების შიდა სივრცე, უმეტეს შემთხვევაში რიყის წვრილი ქვითაა შევსებული (ტაბ. III₁; V₁₋₃; VI₃). ზოგ შემთხვევაში ასეთივე ქვებითაა დაფარული კრომლესის ქვებიც. გვხვდება ისეთი კრომლესიანი სამარხებიც, სადაც რიყის ქვის ყრილი მხოლოდ სამარხი კამერების თავზეა გამართული (ტაბ. II₃; III₂). უშუალოდ ამ ქვაცილების ქვეშაა მოქცეული სამარხი ორმოს გადახურვის კონსტრუქციები (ტაბ. VI_{2,4}). სამარხი კამერები ბაზალტის სხვადასხვა ზომის ფილებით (ტაბ. VI_{1,5,6}) ან ხის ძელებითაა (ტაბ. VI₇₋₁₀) გადახურული.

კრომლებების ცენტრში ჩვეულებრივ ერთი სამარხი კამერაა მოწყობილი. გამონაკლისს წარმოადგენს № 67 და № 68 სამარხი (ტაბ. VIII₁), რომლებიც ერთი კრომლების შიგნითაა გამართული. საყურადღებოა, რომ ორივე სამარხი ერთდროულად ჩანს გამართული. ამაზე უნდა მიუთითებდეს ის ფაქტი, რომ სამარხი ორმოები კრომლების ცენტრში კი არ არის გაჭრილი, არამედ წრის შიგნით სიმეტრიულადაა განლაგებული (ტაბ. VIII₂). № 67 სამარხში ახალგაზრდა ქალია დაკრძალული, № 68 სამარხში კი სხვადასხვა ასაკის ოთხი ბავშვი (ტაბ. VIII₃).

სამარხი კამერები ყვითელ თიხნარშია გაჭრილი. მათი უმეტესობა კუთხეებმომრგვალებული ოთხკუთხედის (2,0x1,2 მ) ფორმისაა (ტაბ. VI₉; VII_{1,2}; VIII₃; XI_{1,3-5}). სამაროვანზე გათხრილი 109 სამარხიდან მხოლოდ ოთხს (№№ 10, 23, 30, 90; ტაბ. VII_{3-5,8}) განსხვავებული ფორმა აქვს. ისინი ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზეა წაგრძელებული და სიგრძეში 5-6 მ-ს აღწევენ. ეს სამარხები იმითაც გამოირჩევიან, რომ იქ დაკრძალული მიცვალებულები ხის სარეცელზე (№№ 10, 23, 90 სამარხები) არიან დასვენებულები (ტაბ. VII_{3,6}; XXV₁₋₃) ან ურმის ნაწილები (სამარხი № 30) აქვთ ჩატანებული (ტაბ. XXV_{4,6}; XXVI₁₋₃).

სამარხი კამერები ძირითადად ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზეა დამხრობილი (შეინიშნება მცირე გადახრებიც (ტაბ. IV₁₋₄; V₁₋₆; XI_{1,3-5}; XVII₇; XXV₁). მიცვალებულები დასვენებულია ხელ-ფეხმოკეცილი, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე (ტაბ. XXV_{2,3}), თავით ჩრდილოეთით (ტაბ. VII_{3,5,8}). სამარხებში თითო მიცვალებულია დაკრძალული. გამონაკლისს წარმოადგენს № 6 (ორი მიცვალებული) და № 68 (ოთხი მიცვალებული) სამარხები, სადაც მცირეწლოვანი ბავშვებია დაკრძალული (ტაბ. VIII₃).

მიცვალებულთა ჩონჩხები უმეტეს შემთხვევაში შავი ფერის მკვრივი მასითაა დაფარული (ტაბ. VII₁; X₂; XI_{1,3-5}). ასეთივე მასა დაფიქსირებულია ჩონჩხის ქვეშაც. ეს ფენა სწორი გეომეტრიული ფორმებით გამოირჩევა და წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმა აქვთ. ამ ფენის სისქე 0,2-0,4 მ-ს აღწევს და დიდი რაოდენობით შეიცავს ხის ნაშთებს. აქვე შეინიშნება ტყავის ანაბეჭდებიც. როგორც ჩანს, სამარხებში ტყავით გადახურული, ხის სუსტი კონსტრუქციები იყო გამართული, რომლებიც სამარხი კამერის სახურავის ჩაქცევის შემდეგ უფორმო მასად იქცა. მიცვალებულების ქვეშ შავი მინის ფენა ართიკის სამაროვანზეც დადასტურდა, რომელიც ხისა და ქსოვილის ნაშთებს შეიცავდა. № 89 სამარხში ჩასვენებულ მიცვალებულს ქსოვილი ჰქონდა გადაფარებული [Хачатрян 1975: 139; Хачатрян 1979: 7].

მიცვალებულისათვის განკუთვნილი ინვენტარი გარკვეული კანონზომიერებით არის განაწილებული. სამარხეული კერამიკა (თითოეულ მიცვალებულს 1-8 ჭურჭელი აქვს ჩატანებული) ძირითადად სამარხის ჩრდილოეთ ნაწილში, მიცვალებულის თავის ქალასთანაა განლაგებული (ტაბ. VIII_{5,8}), საბრძოლო იარაღი სახის წინ უწყვია (ტაბ. XVII_{3,5,7}), ბრინჯაოს საკინძები ყელის, მძივ-სამკაული კი გულ-მკერდის არეში ფიქსირდება. სარდიონის მძივების ასხმები მაჯებზე და ტერფებზეც გვხვდება.

მიცვალებულისათვის ჩატანებული მსხვილფეხა ან წვრილფეხა საქონლის ნაშთები ყველა სამარხში გვხვდება (ტაბ. VII_{6,8}; VIII₅). ისინი, ცალკეული ნაწილების სახით, დაწყობილია სამარხის იატაკზე. ზოგიერთ სამარხში (№№ 1, 2, 30, 90) აღმოჩენილია ცხვრის ან თხის მთლიანი ჩონჩხები (ტაბ. VIII₆), რომელთა ყელის არეში დაუმუშავებელი ობსიდიანის ანატკეცები აწყვია. ალაპის ნაშთებს შეიცავენ ჭურჭლებიც.

გარკვეული რიტუალია შესრულებული კრომლების გარეთაც (ტაბ. IV_{3,4}; V_{4,6}; VI_{3,4}). სარიტუალო (საალაპე) ორმოები განლაგებულია სამარხი კამერების ჩრდილოეთით, რომლებიც უშუალოდ კრომლების ქვეშეა მიდგმული გარედან. ისინი წარმოადგენენ მცირე ზომის ორმოებს (0,4x0,5 მ; 0,6x0,8 მ). მათი ნაწილი გადახურულია ქვის ფილებით, ან მონიშნულია წვრილი ქვების ყრილით. ასეთი ორმოების მცირე ნაწილს ზევიდან არანაირი ნიშანი არა აქვს. ორმოებში მხოლოდ თიხის ჭურჭელია ჩადგმული (3-5 ერთეული), რომელთა ნაწილი საქონლის ძვლებითაა შევსებული. ჭურჭლების ნაწილს ქვის სარქველი ეფარა.

სხვადასხვა ფორმის ჭურჭლებში სხვადასხვა სახის საიქიო საგზალია მოთავსებულია. დიდი ზომის ქოთნებში ახლად მოხარშული საკვები ქვის სარქველით იხურებოდა და ისე იდგმებოდა სამარხში. ასეთ ჭურჭლებში მხოლოდ ხორცეულით მომზადებული კერძები გვხვდება. შედარებით მცირე ზომის ქოთნებში მხალეული და ფაფები ყოფილა მოთავსებული; ბადიებში თაფლი ესხა, ან თხილი და კაკალი ეწყობა [ყვავაძე 2004; ყვავაძე 2005]. საკვებით სავსე ჭურჭლები ჩანყობილია როგორც სამარხში, ისე სარიტუალო ორმოებში.

სამარხეული ინვენტარი.

კერამიკა. სამარხეული ინვენტარი ძირითადად თიხის ჭურჭლითაა წარმოდგენილი. ისინი მრავალრიცხოვნებითა და მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ყველა ჭურჭელი, ერთის გარდა (ტაბ. XIV₁), უყუროა. ჭურჭლების ერთი ჯგუფი განლექილი თიხისაა, ჩარხზეა დამზადებული და თხელკედლიანია, გამომწვარია შავად (ტაბ. XII; XIV; XV). ასეთი ჭურჭლების ზედაპირი გაპრიანებულია და შემკულია ამოღარული და ნაპრიანები ორნამენტით. მეორე ჯგუფის ჭურჭლებიც ჩარხზეა დამზადებული (ტაბ. XIII; XVI), მსხვილმარცვლოვანი თიხისაა, კეცის ზედაპირი მოყავისფრო-რუხია, შიდაპირი შავი. ჭურჭლების ზედაპირი შემკულია რელიეფური სარტყლებით (ტაბ. XIII_{7,9,11,13}; XVI_{9,10,12,13}). ასეთივე ორნამენტი ხშირად ძირზეცაა დატანილი (ტაბ. XVI). ასეთი ჭურჭლები უმეტესად დიდი ზომისაა. ყველა მათგანს ცეცხლის კვალი ეტყობა. ისინი საქონლის ძვლებითაა შევსებული. მესამე ჯგუფის ჭურჭლები უხემკეციანია, ხელითაა ნაძენი, ცუდად გამომწვარი და შლადია.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლებიდან აღებული ნიმუშების პალინოლოგიური კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ ყოფაში სხვადასხვა სახის, როგორც ცხოველურ (მსხვილფეხა საქონელი, ბატკანი ან ციკანი), ისე მცენარეულ (ნაბლი, თხილი, კაკალი, ხორბალი, წინიბურასნაირი მცენარეები, ნაცარქათამა, ჭინჭარი) საკვებს იყენებდნენ. საკვების დასამზადებლად იყენებდნენ ცხოველურ ცხიმს, სანელებლებად კი ქოლგოსან მცენარეებს.

კვების რაციონი საკმაოდ მრავალფეროვანი ჩანს. მაგ. № 10 სამარხში ნაპოვნ ქილაში თაფლი აღმოჩნდა; № 25 სამარხის დერგში ხორბალი, თხილი, ცაცხვის მტვერი; № 28 სამარხის იატაკზე, დამწვარ ნიადაგში, დიდი რაოდენობით გამოვლინდა ხორბალი, ჭვავი და სხვა სათესი კულტურები, ჭინჭარი; აქვეარ ცხილის, ცაცხვის, მუხის და წიფლის მტვრის ნაშთები. № 29 სამარხის ქოთანში ღვის დამწვარი ნაშთები და მტვრის მარცვლები იქნა აღმოჩენილი; პირფართო ქოთანში ცხოველური ცხიმი, დიდი რაოდენობით ხორბალი, ნათესების სარეველები და საძოვრის ბევრი ელემენტი. № 30-ე სამარხის თიხის ჭურჭელში მსხვილფეხა საქონლის ძვლები, ცხოველური ცხიმი, დიდი რაოდენობით ხორბალი და ქოლგოსანი მცენარეები (სანელებლები) აღმოჩნდა [ყვავაძე 2004; ყვავაძე 2005]. ჭურჭელს აშკარად ეტყობა ცეცხლის კვალი. როგორც ჩანს, ჭურჭელი საჭმლის მომზადებისთანავე ჩადგეს სამარხში. ქოთანზე გამოსახული სვასტიკები კი მის საკრალურობაზე მიუთითებს, ხოლო შიგთავსი გარკვეული სარიტუალო საკვების მომზადებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი შინაური ცხოველების ძვლების პალეოზოოლოგიური გამოკვლევა [ბენდუქიძე 2005] მესაქონლეობის (ძროხა, თხა, ცხვარი, ღორი), ხოლო პალინოლოგიური კვლევა მარცვლეული კულტურების (ხორბალი, ჭვავი) განვითარებაზე მიუთითებენ.

საბრძოლო იარაღი.

სატევარი მხოლოდ სამ სამარხში (№№ 8, 13, 85) აღმოჩნდა (ტაბ. XVII₃₋₈). № 13 სამარხში, მიცვალებულის სახის წინ ე.წ. წინააზიური ტიპის სატევარი იდო (ტაბ. XVII₇). მისი საერთო სიგრძე 0.494 მ-ია, პირი სამკუთხა ფორმისაა (ტაბ. XVII₄; XVIII₇), ტარის (სიგრძე 0.105 მ) ჩარჩოში ჩასმულია ხის თხელი ფირფიტები (ტაბ. XVII₅).

ასეთი სატევრები სამხრეთ კავკასიის სხვადასხვა პუნქტშია აღმოჩენილი და ძირითადად ძვ.წ. XV-XIV სს. თარიღდება [Пилипосян 1999: 52, 61, ტაბ. 6; Пицхелаური 1979: 79-81]. მოკლე სატევრებიც ბრინჯაოსია. ერთ მათგანს (სამარხი № 8) წაგრძელებული პირი აქვს (სიგრძე 0.215 მ, სიგანე

ვადასთან 0.047 მ; ტაბ. XVII₃; XIX₈), მეორე (სამარხი № 85) მისი ანალოგიურია, მხოლოდ უფრო მოკლე პირი (სიგრძე 0.13 მ, სიგანე ვადასთან 0.06მ) და ძვლის ტარი აქვს (ტაბ. XVII_{6,8}; XVIII₁; XIX₄).

კაპარჭი აღმოჩნდა № 8 სამარხში (ტაბ. XVII_{1,3}). კაპარჭი დამზადებულია ხის თხელი ფიცრებისაგან რომელსაც გარედან ტყავი აქვს შემოკრული (ტაბ. XVIII₆). კაპარჭის ზედაპირი შემკულია ბრინჯაოს თხელი ფირფიტებით (ტაბ. XVIII₁₀₋₁₂). ამ ფირფიტებზე ჩატარებული მიკრორენტგენოსკოპიური ანალიზის მიხედვით დადგინდა, რომ ბრინჯაოს დეტალების მალეგირებული ელემენტი კალა იყო.

კაპარჭის პირიდან 0.15 მ-ის დაცილებით შავი, მომრგვალებული ლაქა აღმოჩნდა რომელსაც ნნული, თოკისებური ბორდიური შემოსაზღვრავდა. კაპარჭში 8 ისარი ყოფილა ჩადებული (კაპარჭის პირთან, სამხრეთის მიმართულებით, იღო 7 ისრისპირი – 6 ობსიდიანის და ერთი კაჟის, ხოლო კაპარჭის ბოლოსთან – ერთი ობსიდიანის ისრისპირი. კაპარჭის მთელ სიგრძეზე აღმოჩნდა ისრის ხუთი ზრო. კაპარჭის სიგრძე 0.51 მ-ია, მაქსიმალური სიგანე 0.17 მ-ს აღწევს. ზროს სიგრძე 0.38 მ-ია (ტაბ. XVIII₆).

კაპარჭის შესამკობელი ფირფიტები აღმოჩენილია თრელის № 74 სამარხში [აბრამიშვილი 1978: 62, ნახ. 28], რომელიც შუა ბრინჯაოს ხანისადმია მიკუთვნებული [აბრამიშვილი 1978: 55], თუმცა აღნიშნულია, რომ „№ 53 და № 74 სამარხები შუაბრინჯაოს ხანის სამარხთა შორის ყველაზე გვიანდელის შთაბეჭდილებას ტოვებენ“ [აბრამიშვილი 1978: 59]. ეს სამარხი ძვ.წ. XV ს-თაა დათარიღებული [აბრამიშვილი 1978: 68]. კაპარჭის ფრაგმენტები აღმოჩნდა ზემო ბოდბის №4 ყორღანში [Пицхелаური 1979: 83, ტაბ. VI₃₋₇], რომელსაც კ. ფიცხელაური უშუალოდ გარდამავალ პერიოდს მიაკუთვნებს [Пицхелаური 1979: 69] და ძვ.წ. XV ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ.წ. XIV ს-ის პირველი ნახევრით ათარიღებს [Пицхелаური 1979: 80].

ისრისპირები ორ სამარხში (სამარხი № 8, ტაბ. XVIII₁₃; სამარხი № 85, ტაბ. XVII₂; XVIII₁₄) აღმოჩნდა. № 8 სამარხში 10 ც., № 85 სამარხში კი 30 ისრისპირი დაფიქსირდა (ტაბ. XVIII₁₃). № 8 სამარხში ისრისპირები ენყო კაპარჭში, № 85 სამარხში კი მიცვალებულის მაჯაზე.

ისრისპირები დამზადებულია შავი ფერის გამჭვირვალე ობსიდიანისა და მონითალო მოყავისფრო ან რუხი-მოთეთრო ფერის კაჟისაგან (ტაბ. XIX₂₁). განსაკუთრებით აღსანიშნავია № 8 სამარხში აღმოჩენილი ისრისპირი (ტაბ. XVIII₃; XIX₉), რომელსაც განსხვავებული ფორმა აქვს.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს **ლანცეტისებური იარაღების** აღმოჩენის ფაქტი, რაც ასევე უნიკალური შემთხვევაა კავკასიის არქეოლოგიისათვის. ორი ასეთი ნივთი № 8 სამარხში დაფიქსირდა. მათ ბრინჯაოს თხელი პირი, ოთხნახნაგა, ბოლოსკენ დავიწროებული ყუნწი და ლულოვანი ძვლის ტარი აქვთ (ტაბ. XVIII_{8,9}).

ლანცეტისებური იარაღები შეიძლება სკალპელები იყოს და სამედიცინო ინსტრუმენტებს წარმოადგენდეს.

სამკაული. სამროვანზე ბრინჯაოს ორი **სამაჯური** (სამარხი №№ 56, 119; ტაბ. XVIII₃; XIX₁₀) და სამი **საკინძი** (სამარხი №№ 18, 73, 56; ტაბ. XVIII_{4,5}; XIX₅₋₇) აღმოჩნდა. მრავალფეროვნებით გამოირჩევა მძივები. გვხვდება მრგვალი, კასრისებური, ბიკონუსური, ბრტყელი და ცილინდრული ფორმის მძივები, რომლებიც დამზადებულია სარდიონის, მინის, პასტისა და ბრინჯაოსაგან (ტაბ. XIX_{11-20;22-25}). მძივების ასხმაში გვხვდება ოქროს ფირფიტებისაგან დამზადებული მილაკის ფორმის მძივებიც (ტაბ. XX₉₋₁₁; XXIV₁₉₋₂₅).

საბეჭდავი. სამაროვანზე რამდენიმე სხვადასხვა ფორმის საბეჭდავი იქნა აღმოჩენილი: სამი მათგანი ოთხკუთხაა (ტაბ. XXII₁₀₋₁₂; XXIV₂₋₄), ოთხი ცალი წრიულია (ტაბ. XXII_{5,6,8,9}; XXIV₁₂₋₁₅), ერთი ცალი სამკუთხაგანიკვეთიანია (ტაბ. XX₇; XXIV₁₁), 7 ცალი კი ცილინდრულია, რომელთაგან 5 გეომეტრიული ორნამენტიტაა შემკული (ტაბ. XX_{1,2,5,6}; XXII₁₃₋₁₄; XXIV₆₋₁₀), ორზე კი სიუჟეტია გამოსახული (ტაბ. XXII_{1,2}; XXIV_{1,5}).

№ 27 სამარხში აღმოჩენილ ცილინდრულ საბეჭდავზე გამოსახული თევზები ორ რიგადაა განლაგებული (ტაბ. XXII₁; XXIV₅). ანალოგიური საბეჭდავები გავრცელებული იყო სირიაში (რას-შამ-

რა) ძვ.წ. XVI-XIV სს-ში და მითანიური გლიპტიკის ე.წ. „Common Style“-ს ეკუთვნის [Salje 1990: 66, ტაბ. VII₁₃₆₋₁₃₈]. საინტერესოა, რომ ამგვარი სიუჟეტი და სტილი ტიპიური იყო ჯემდეტ-ნასრული (ძვ.წ. 3000-2800 წწ.) საბექდავებისათვის [Афанасьева 1979: ტაბ. IV₆]. ასეთი საბექდავები, ამულეტების სახით, დიდხანს იყო ხმარებაში. ცნობილია შემთხვევები, როდესაც ჯემდეტ-ნასრული საბექდავები აღმოჩნდა ახალბაბილონური და პართული ხანის სამარხებში. ახალასირიულ საბექდავს, როგორც თილისმას, XIII საუკუნეში ერთ-ერთი სელჯუკი სულთანი ატარებდა [Boehmer 1997: 23, 24, 33].

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს № 5 სამარხში აღმოჩენილი ცილინდრული საბექდავი (ტაბ. XXII₂; XXIV₁). საბექდავზე გამოსახულია მამაკაცის ფიგურა, რომელსაც მოკლე ტუნიკა და წანვეტებული თავსაბურავი ახურავს. მამაკაცს ხელში უკავია კვერთხი, რომლის თავი სხივიან ვარსკვლავს წარმოადგენს. ფიგურა მუხლმოდრეკილია საკურთხეველის წინ, რომელზეც ჯიხვი დგას (ტაბ. XXII_{3,4}). თემატურად ეს საბექდავი სამხრეთ კავკასიის ძვ.წ. II ათასწლეულით დათარიღებულ სხვა საბექდავების (მინგეჩაური, რაზდანი, შახტახტი, შამირამი), ასევე ნუზისა და გეზერის საბექდავების მსგავსია [Пилипосян 1998: ტაბ. 34, 35, 41]. ყველა ამ საბექდავზე გამოსახულია მამაკაცის ფიგურა, ზოგჯერ მუხლმოდრეკილი, რომელსაც ხელში ვარსკვლავის ან მცენარის თავიანი კვერთხი უჭირავს. მის წინ, საკურთხეველზე ან შემადღებაზე ჯიხვი დგას. ნუზის ერთ-ერთ საბექდავზე, ცენტრალური ფიგურის ზემოთ თევზების რიგია გამოსახული. რაზდანში, მინგეჩაურში და გეზერში აღმოჩენილ საბექდავებზე, ჯიხვის ზემოთ ტალღოვანი ორნამენტი გამოსახული. ყველა ეს საბექდავი, ისევე როგორც № 27 სამარხში აღმოჩენილი, მითანიური გლიპტიკის წრეში ექცევა და „Common Style“-ს მიეკუთვნება. ისინი გავრცელებული იყო ლევანტსა და მესოპოტამიაში [Salje 1990: 34, ტაბ. IV-VI].

საფარ-ხარაბას საბექდავის იკონოგრაფია ხური-მითანიური საბექდავების იკონოგრაფიის მსგავსია. გამოსახულებაც ხურიტულ მითოლოგიასთანაა დაკავშირებული. ჩვენი აზრით, საკურთხეველზე შემდგარი ჯიხვი უძველესი მესოპოტამიური ღვთაება ეა-ს გამოსახულებას წარმოადგენს, რომელიც ხურიტულ პანთეონში უკვე აქაღურ პერიოდში მოხვდა. ეა-ენქის უძველეს გამოსახულებას ზოგჯერ თევზისკუდიანი ჯიხვი წარმოადგენს. ეა-ენქი ქვესკნელის მტკნარი ოკეანის (აბზუ) მბრძანებელი იყო. იგი სიბრძნეს, ჯადოსნობას განსახიერებდა. ხურიტულ ნანარმოებში „სიმღერა ულიქუმიზე“ ეა-ს ეპითეტია hassiss (აქაღურად hasisu - სიბრძნე) [Вильхельм 1992: 95].

კავკასიის ტერიტორიაზე 13 ცილინდრული საბექდავია აღმოჩენილი, რომლებზეც სიუჟეტური გამოსახულებაა მოცემული. ყველა მათგანი მითანიური გლიპტიკის „Common Style“-ს მიეკუთვნება და ძვ.წ. XVI-XIV სს-შია გავრცელებული [Погребова 2000: 145-150] და ხური-მითანის სამეფოს ძლიერების ხანას ემთხვევა.

გარდა ზემოთ აღნიშნული საბექდავისა, საფარ-ხარაბას სამაროვანზე სხვა ცილინდრული, ოთხკუთხა და სკარაბეოიდის ტიპის საბექდავებიც აღმოჩნდა, რომლებიც იმპორტს წარმოადგენს. იმპორტულია მინის მძივებიც. ლურჯი მინის ერთ-ერთი „სკარაბეოიდი“ ადამიანის სახიანია (ტაბ. XXII₇; XXIV₁₆), რაც არაა უჩვეულო ეგვიპტური სკარაბეოიდებისათვის. მსგავსი ეგზემპლარები ინახება ლონდონში, ბრიტანეთის მუზეუმში [Бадж 2001: 243].

ეგვიპტურ იმპორტს უნდა წარმოადგენდეს პირამიდისებური ქვებიც. მათ ნაკვეთილი პირამიდის ფორმა აქვთ, ფართო ფუძიდან გაკეთებული ნახვრეტი გამჭოლი არ არის (ტაბ. XXIII_{4,6}). გარდა ამისა № 8 სამარხში აღმოჩნდა სხვადასხვა ფორმისა და ჯიშის ქვები (ტაბ. XXIII). ამ ფორმის და ზომის ქვები აღმოჩენილია ტუტანჰამონის სამარხში. ისინი „პირის გალების“ რიტუალში გამოიყენებოდა. მსგავსი ინსტრუმენტები ეგვიპტის ძველ სამეფოშიც იგივე მიზნით იხმარებოდა [Hagen 2002: 160].

წარჩინებულ პირთა („სამეფო“) ინსიგნიების შესწავლისათვის. სამაროვანზე აღმოჩენილი ლითონის ნივთებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია სახელისუფლებო ემბლემა-ინსიგნიები.

კვერთხისმაგვარი ნივთი აღმოჩნდა № 8 სამარხში. დამზადებულია ბრინჯაოსაგან, აქვს T-ს მაგვარი თავი და გრძელი გრეხილი ღერო, რომელიც კაუჭით ბოლოვდება. თავის შუა ნაწილი შესქელებულია, გახვრეტილია და მასში ჩამაგრებულია ღერო. ღერო ზედა ნაწილში მრგვალგანივკვეთიანია (0.03-0.35 მ-ის სიგრძეზე) შემდეგ ის ოთხკუთხაგანივკვეთიანი ხდება და თავიდან 0.045 მ-ის შემდეგ დაგრეხილია. გრეხილი ღეროს ოთხკუთხაგანივკვეთიანი ბოლო მორკალულ წვეტიან კაუჭში გადადის (ტაბ. XIX₁₋₂). საერთო სიგრძე – 0.62 მ-ია, გატეხილია ორად. ნივთის თავი ჭურჭლის პირზე იდო, კაუჭის წვერი კი თავის ქალას კეფაზე ჰქონდა მიდებული (ტაბ. XVII₃).

წარჩინებული პირის ნიშანია № 85 სამარხში აღმოჩენილი კვერთხისთავიც. იგი მასიური ბრინჯაოსია. ნახვრეტში შემორჩენილი ხის ნაშთი მიუთითებს, რომ კვერთხს ხის ტარი ჰქონდა (ტაბ. XIX₆; XXI₁).

სამხრეთ კავკასიაში გათხრილ ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე აღმოჩენილი ნივთების მთელი წყება საკულტო-სარიტუალო, სამეურნეო თუ საბრძოლო ინვენტარად მოიაზრება. ამ ნივთების ნაწილი, როგორც ჩანს, სახელისუფლებო ემბლემებს წარმოადგეს, თუმცა ეს საკითხი სპეციალური კვლევის საგანი არ გამხდარა. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ხშირად მოხსენიებული კვერთხისთავები (ბელადის კვერთხი). თუმცა არც ისინია შესწავლილი სათანადოდ. კვერთხისთავების მრავალფეროვნება ტიპოლოგიური და ქრონოლოგიური დანაწევრების საშუალებას იძლევა, რაც შეიძლება მათი ატრიბუციის (კონკრეტული დანიშნულების) საფუძველიც გახდეს.

საფარ-ხარაბას სამაროვნის № 8 სამარხში აღმოჩენილი სახელისუფლებო ემბლემის უახლოესი პარალელი აქვე, თრიალეთშია აღმოჩენილი [Нариманишвили 2005].

წალკის რაიონის სოფ. ავრანლოს ტერიტორიაზე 2003 წელს ადგილობრივმა მოსახლემ მიაკვლია და გათხარა სამარხი, რომელიც კერამიკასთან ერთად ბრინჯაოს ინვენტარსაც შეიცავდა. სამაროვანი, სადაც სამარხი აღმოჩნდა, სოფლის დასავლეთ ნაწილში, მდ. ქციის მარცხენა ნაპირზეა გამართული (აქ ჯერ კიდევ ბ. კუფტინს აქვს ჩატარებული მცირე მასშტაბის გათხრები. დროდადრო ადგილობრივი მოსახლეობა, საკარმიდამო ნაკვეთების დამუშავების დროს გამოვლენილ სამარხებს თხრის. ამ ნივთების უმრავლესობა დღეს თრიალეთის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში ინახება).

ავრანლოში 2003 წელს აღმოჩენილ სამარხეულ ინვენტარში (აღმოჩენის შესახებ დაწვრილებით იხ. აქვე, გ. ნარიმანიშვილი, ჯ. ამირანაშვილი, მ. კვაჭაძე, ნ. შანშაშვილი - ავრანლოს არქეოლოგიური ძეგლები) განსაკუთრებით გამოირჩევა ბრინჯაოს ნივთების კომპლექსი – კაუჭი, სალტე და ხარის თავის ქანდაკება (ტაბ. XIX₃; XXI_{4,6}). ნივთები, რომელთაც კაუჭისმაგვარი დაბოლოება აქვთ, ადრეც იყო აღმოჩენილი სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე (მაგ. უხეში კაუჭები, რომლებიც სამეურნეო დანიშნულების ნივთებად ითვლება), მაგრამ ასეთი მაღალმხატვრული ნიმუში პირველად იქნა დადასტურებული. მიმაჩნია, რომ იგი მაღალი სახელისუფლებო რანგის მოხელის ინსიგნიას წარმოადგენს.

კაუჭისმაგვარი კვერთხი ძველ ეგვიპტეში ოსირისის სიმბოლოს წარმოადგენდა. იგი მწყემსის ჯოხის (კომბალი) აღმნიშვნელი იყო [Египетская мифология 2002: 72]. მოგვიანებით ამგვარი ნივთი ფარაონების სიმბოლოც გახდა. ასეთი (ამ ფორმის) ნიშანი ძველ ეგვიპტეში სიტყვას „მართვა“ („ბატონობა“) აღნიშნავდა [Леонтьев 1990: 117]. ძველი ეგვიპტელისათვის იდეალური ფარაონი იყო „მწყემსი კეთილი“, რომელიც ყველაფერს ყურადღებით ადევნებდა თვალს [Г. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Уилсон, Якобсон 2001: 103]. მესოპოტამიაში ღმერთ ანუს სიმბოლო იყო სკიპტრა (სამეფო კვერთხი), კვერთხი, გვირგვინი და მწყემსის არგანი [Г. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Уилсон, Якобсон 2001: 177]. ძველ ბაბილონში კაუჭი სიკვდილის მომგვრელი და დამანგრეველი ღმერთის – ამურუ (მარტუ) სიმბოლო იყო [Black, Green 1992: 54]. კასიტურ საბეჭდავებზე კაუჭი ადამიან-თევზებს უკავიათ, რომლებიც მინისქვეშა წყლების ღმერთ ეასთან ასოცირდებოდნენ [Black, Green 1992: 54]. კაუჭი ასურეთის მეფეების ინსიგნიასაც წარმოადგენდა. ეს ნივთი უკავია ასურნასირა-

პალ II (ძვ.წ. 883-859 წწ), რომლის ქანდაკებაც ქ. კალხუში იდგა (ტაბ. XXI₂). მეფეს მარცხენა ხელში სამეფო სკიპტრა უკავია, მარჯვენაში კი კაუჭისმაგვარი სიმბოლო [Британский музей 1980: 41-42].

ამდენად შეიძლება ითქვას, რომ კაუჭისმაგვარი სიმბოლო-ინსიგნია ძველი აღმოსავლეთის მრავალ ქვეყანაში იყო გავრცელებული და განსაკუთრებული ძალაუფლების სიმბოლოდ (არ არის გამორიცხული, სიკვდილთან დაკავშირებული) აღიქმებოდა. თრიალეთში აღმოჩენილი ინსიგნია (ტაბ. XXI₄) „სამეფო“ ხელისუფლების ემბლემაა.

სატრანსპორტო საშუალებები. სატრანსპორტო საშუალებათა გამოყენებაზე და მათ რთულ კონსტრუქციაზე № 30 სამარხში აღმოჩენილი ურემი და მისი დეტალები მიუთითებენ (ტაბ. XXV₄₋₆; XXVI). საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი ურემის ძარა განსხვავდება შუაბრინჯაოს ხანის ოთხთავალა ურემის ძარის კონსტრუქციისაგან.

სამარხი № 30. ქვაყრილიანი ორმოსამარხია, დამხრობილი იყო ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე. მისი სიგრძე 3,5 მ, სიგანე 1,9 მ-ია. სამარხი კამერის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ორი თიხის ჭურჭელი იდგა.

სამარხის სამხრეთ ნაწილში, 1,4 მ სიღრმეზე, ხის ძელების ნაშთები დაფიქსირდა, რომლებიც ურემის დეტალები აღმოჩნდა (ტაბ. XXV₄₋₆). ხე ცუდად არის შემონახული. იგი ლაქების სახითაა შემორჩენილი.

საფარ-ხარაბას ურემის დახასიათებამდე უნდა ითქვას, რომ ურემის ეს ტიპი სამი მთავარი ნაწილისაგან შედგება – უბე, ლერძ-ბორბალი და უღელი. ურემის უბე ეწოდება მთლიან ნაკეთობას, რომელზედაც უშუალოდ თავსდება ტვირთი. იგი ლერძ-ბორბალზეა შედგმული, ხოლო თავით უღელს ეყრდნობა. უბე შედგება ცალკე ნაწილებისაგან – ხელნები, დანდლები, კოფოები, ჭალე-ბი-ჭავლები, ზენრები და სხვა. უბის ძირითადი ნაწილია ორი გრძელი ხისაგან ოთხკუთხად გამოთლილი ხელნა, რომლებიც თავებით ერთდებიან და ქმნიან ტოლფერდა სამკუთხედს. ხელნები არ არის აბსოლუტურად სწორი, მათ ერთგვარი მოხრილობა ახასიათებთ [გეგემიძე 1956: 48-50].

№ 30 სამარხის ცენტრალურ ნაწილში ურემის ძარა-უბე არის ჩადგმული (ტაბ. XXV_{4,5}; XXVI₂). იგი რთული შედგენილობისაა. მისი საერთო სიგრძე 2,1 მ-ია, სიგანე ბოლოში 1,1 მ-ს უდრის. ძარას დეტალები ძირითადად ოთხკუთხად გათლილ ხეებს წარმოადგენს. უბეს თავნაკვეთილი თუ თავმომრგვალებული სამკუთხედის ფორმა აქვს. ძარას ჩარჩო შეკრულია დიდი ძელებით, დანდლებით და წინა და უკანა კოფოებით. ჩარჩოს მარცხენა ძელი, თითქოს, ორი ნაწილისაგან შედგება. ერთი დიდი ძელი ძარას უკანა ნაწილშია მოქცეული. მისი სიგრძე 1,25 მ-ს უდრის, სიგანე – 0,12 მ, სიმაღლე კი 0,11 მ-ია. ძელი ბოლოში მორკალულია და ზევით აზიდული. ამ ნაწილში ძარას სიმაღლე, ძელთან ერთად, 0,28-0,3 მ-ია. მეორე ძელის სიგრძე 0,85 მ-ია. მას, 0,1 მ სიგრძეზე, დიდ ძელზე თავი აქვს მიდებული. ამ დეტალთან 0,03 მ სისქის შავი ლაქის (ხის ნაშთები?) მოხსნის შემდეგ გაირკვა, რომ ორივე ძელს ნაჭდევი აქვს გაკეთებული. ნაჭდევები ისეა გამოჭრილი, რომ ერთმანეთში მჭიდროდაა ჩასმული. როგორც ჩანს, ეს მონაკვეთი მათი გადაბმის ადგილს წარმოადგენს, სადაც ორივე ძელის სისქე 0,09 მ-ია, სიგანე 0,1 მ. ძარას თავთან, ვიწრო ნაწილში, მეორე ძელის სისქე 0,05 მ, სიგანე 0,06 მ უდრის. ურემის ძარას დასაწყისში ეს ძელი მომრგვალებულია და ძარას მარჯვენა ძელს უერთდება. ახლა ძელი სათქმელია, ძარას ეს ნაწილი ერთი ხისაგან იყო გამოთლილი, თუ რამდენიმე ნაწილისაგან შედგებოდა. აქვე, ამავე დონეზე, ფიგურული ძელის ორი ნაშთი დაფიქსირდა. ურემის უბეს თავმომრგვალებული სამკუთხედის ფორმა აქვს (ტაბ. XXVI_{1,2}).

ძარას ამ მონაკვეთში, ზედა ძელების აღების შემდეგ, ხისაგან დამზადებული ოთხკუთხა ჩარჩო დაფიქსირდა, რომელიც ძირითად ძარასთან კონსტრუქციულად არის დაკავშირებული. შეიძლება ეს ორი ოთხკუთხად გათლილი ძელი დანდალი იყოს, რომლებიც ურემის კონსტრუქციაში ძირითადი ჩარჩოს დამაკავშირებელს წარმოადგენდა. პირველი დანდლის სიგრძე 0,30 მ-ია და შესაბამისად ურემის ჩარჩოს სიგანე წინა ნაწილში 0,33 მ-ს უდრის. მეორე დანდალი პირველისაგან 0,2 მ-ითაა დაცილებული. მისი სიგრძე 0,45 მ-ია. პირველი დანდლის სიგანე 0,05 მ, მეორესი 0,07 მ-ია, ორივეს სიმაღლე 0,07 მ-ს აღწევს (ტაბ. XXVI₃).

არ არის გამორიცხული, რომ ზედა, დანდლებზე დაფიქსირებული სტრუქტურა ძარაზე თავდაპირველად ვერტიკალურად იდგა და მისი ნაქცევის შემდეგ მივიღეთ ხის ნაშთების ორი ფენა. აღსანიშნავია, რომ აქვე, გარდა ზემოთ ნახსენები ფიგურული ძელებისა, იქნა აღმოჩენილი სხვადასხვა ფორმის ხის ნაშთები. ერთი მათგანი მცირე ზომის ბორბალს მოგვაგონებს.

ძარას ოთხკუთხა ნაწილი ზევიდან ედო ხის ფიცარს (წინა კოფო?), რომლის სიგანე 0,25 მ-ია (VI დონე) (ტაბ. XXVI₂). სიგრძეში იგი ძარას ორივე მხარეს სცილდება და მისი სიგრძე 0,75 მ-ს აღწევს. ფიცარი მხოლოდ ანაბეჭდის სახითაა შემორჩენილი. ამ მონაკვეთში, სამხრეთიდან, ძარაზე მიდებული იყო წრიული ფორმის (დიამეტრი 0,35 მ), ხის ბრტყელი ფირფიტა (ტაბ. XXV₄₋₆; XXVI₂), რომელიც ზემოთ აღწერილ ფიცარზე დევს. ამავე ფიცრის კიდეზე ორკაპა ხელნის თავია ჩამოდებული (ტაბ. XXV₅; XXVI_{2,3,5}).

როგორც აღწერილობიდან ჩანს, ურმის ძარას წინა ნაწილი რთული შედგენილობისა იყო. მისი ფორმის ზუსტი აღდგენა კვლევის ამ ეტაპზე ძნელია. თუმცა ბერიკლდეებსა და ლჭაშენში აღმოჩენილი მსგავსი, თანადროული ურმები, რომლებიც უკეთესადაა შემორჩენილი, საფარ-ხარაბას ურმის რეკონსტრუქციის გარკვეულ საშუალებას იძლევა. არ არის გამორიცხული, რომ საფარ-ხარაბას ურემსაც მსუბუქი გადახურვის კონსტრუქცია ჰქონდა.

ძარას მარჯვენა, სამარხი კამერის დასავლეთ კედელთან მდებარე ძელი, ორი, შეიძლება სამი ნაწილისაგან შედგება. წვერიდან 0,25 მ დაცილებით ძელზე რელიეფური სარტყელია გამოყვანილი, აქვე შეინიშნება ნაჭდევი, რომელიც სხვა ძელთან გადაბმის შთაბეჭდილებას ტოვებს, თუმცა რაიმეს გადაჭრით თქმა ძნელია. მეორე ძელის სიგრძე 0,75 მ-ია, სიგანე ჩრდილოეთ ნაწილში 0,09 მ, სამხრეთ ნაწილში (თუ დაზიანებული არ არის) – 0,04 მ. ძელზე შეინიშნება ოთხკუთხა ფორმის ფოსოები. მათი სიგრძე 0,04 მ-ია, სიგანე 0,02 მ, სიღრმე კი 0,05 მ უდრის. ასეთივე სამი ფოსო მესამე ძელზეც დასტურდება. ეს ფოსოები ჭალების ან მსუბუქი გადახურვის კარკასისათვის იყო ალბათ განკუთვნილი. ამ ძელების დონეზე, დასავლეთი კედლის ძირში, ორი ფიგურული დეტალი დაფიქსირდა (ტაბ. XXVI₄).

მესამე ძელის სიგრძე 1,0 მ-ია, სიგანე 0,08-0,1 მ-ს, სიმაღლე კი 0,12 მ უდრის. ძარას ბოლო ნაწილში ძელი ზევითაა აზიდული და მსგავსია ძარას მარცხენა ძელისა. ასეთი კონსტრუქცია მიუთითებს, რომ ურმის ბოლო შემადგენელი იყო. ძარას ორივე, ძირითადი ძელი, შემადგენელი ნაწილებით, ერთმანეთთან ხის ფიცრითაა (უკანა კოფო) დაკავშირებული. მისი სიგრძე 1,1 მ-ია, სიგანე 0,17 მ-ია. ფიცარი თხლად ყოფილა გათლილი. ასეთივე ფიცრის ფრაგმენტები ძარაზეც დაფიქსირდა. ერთი ფიცრის სიგრძე 0,7 მ-ია, სიგანე 0,14 მ, მეორეს სიგრძე 0,9 მ-ია, სიგანე 0,15 მ. ფიცრები ძარას ჩარჩოს ძირითადი ძელების პარალელურად აწყვიტა.

ძარას მთელ ფართობზე ხის მცირე ნაშთებია აღმოჩენილი, თუმცა მათი მიხედვით რაიმე ფორმის დადგენა ვერ მოხერხდა. ყველა ფიცარზე შავი ფერის, თხელი, მკვრივი ფენა აღმოჩნდა, რომელიც, შეიძლება ტყავის ან ქილოფის ანაბეჭდი ყოფილიყო. ძარას უბის შიდა სივრცეში აღმოჩენილი ფიცრები ურმის იატაკს უნდა წარმოადგენდეს.

ურმის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, ფიცრებზე თიხის ორი ჭურჭელი იდგა (ტაბ. XXV₄; XXVI_{1,2}). ერთი მათგანი მოზრდილი დერგია, მეორე ქოთანია. დერგი შევსებული იყო საქონლის ძვლებით. დერგთან ორი, დაუმუშავებელი რიყის ქვა იდო. მათგან ჩრდილოეთით, 0,4 მ დაცილებით, ძარას მარჯვენა ძელთან, ძარაზე ობსიდიანის ანატკეცი აღმოჩნდა.

სამარხის აღმოსავლეთ კედელთან ოთხკუთხად გათლილი ძელი აღმოჩნდა. მისი სიგრძე 2,0 მ-ია, სიგანე და სისქე 0,06 მ-ს უდრის. სამარხის სამხრეთ ნაწილში, ურმის კონსტრუქციის ორი დეტალი დაფიქსირდა. ერთი მათგანი ძარას მარცხენა ძელის ანალოგიურია და თითქოს მის გაგრძელებას წარმოადგენს. მეორე კი ურმის უკანა ნაწილის (კოფოს) პარალელურად დევს. თუმცა ეს ორი დეტალი უფრო მაღლაა (IV დონე) განლაგებული ვიდრე ძარას ძირითადი კონსტრუქცია.

სამწუხაროდ, სამარხის სამხრეთი ნაწილი მთლიანად განადგურებული დაგვხვდა, რამაც ურმის და მისი დეტალების სრული ფიქსაციის საშუალება არ მოგვცა. სამარხში მიცვალებულის

ძვლების მდებარეობის მიხედვით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სამარხ კამერას ერთ მესამედზე მეტი აქვს ჩამოჭრილი. ვფიქრობთ, სამარხეული ინვენტარის ნაწილი და ურმის ზოგიერთი დეტალი ამ ნაწილშიც უნდა ყოფილიყო. სამარხის აღმოსავლეთ კედელთან, ზემოთ აღწერილი ხის ძეგლის ქვეშ, ურმის ორი ძირითადი დეტალი – ხელნა და უღელი დაფიქსირდა (ტაბ. XXVI_{2,3,5-6}). ისინი ძარას პარალელურად ენყო და ნაწილობრივ მის ქვეშ იყო მოქცეული (ტაბ. XXV₅₋₈).

ხელნა ერთი ხისაგანაა გამოთლილი. მას ორკაპი დაბოლოება აქვს, წვერი კი კაუჭით არის გაფორმებული. მისი სიგრძე 1,45 მ-ია. ორკაპის საერთო სიგრძე 0,3 მ-ია, შვერილების სიგანე 0,07-0,08 მ-ია. მათ შორის მანძილი 0,15 მ-ია, ორკაპის სიღრმე 0,22 მ-ია. ხელნის სიგანე კაპების განტოტვის ადგილთან 0,17 მ, სიმაღლე – 0,06 მ-ია. ორკაპის ბოლოდან 0,8 მ-ის დაცილებით, ხელნაზე ორი ბურცობი შეინიშნება, რომლებიც 0,3 მ სიგრძეზე მას ფიგურულ ფორმას აძლევენ. კაუჭისაკენ ხელნა თანდათან ვიწროვდება, სადაც მისი სიგანე და სიმაღლე 0,04 მ-ია. რჩება შთაბეჭდილება, რომ ხელნას ეს ნაწილი მომრგვალებული იყო. ორკაპის ერთ-ერთ შვერილზე 0,05 მ სიგრძის ნაჭდევია გაკეთებული. მეორეზე ასეთი ნაჭდევი არ შეინიშნება, ეს უკანასკნელი კი პირველთან შედარებით, 0,03 მ-ით მოკლეა. არ არის გამორიცხული, რომ ნაჭდევებით ხელნა ძარაზე მაგრდებოდა.

უღელიც ერთი ხისაგანაა გამოთლილი (ტაბ. XXVI₅). მისი ერთი ნაწილი ძარას ქვეშ იდო და იმდენად იყო დაზიანებული, რომ ფორმა აქვს დაკარგული. უღლის საერთო სიგრძე 1,4 მ-ია, სიგანე 0,04 მ-ს, სიმაღლე 0,05 მ-ს უდრის. საქედვე ნაწილი ნახევარმთვარისებურად არის მოხრილი, რომლის დასაწყისიც ოთხკუთხა ფიგურითაა გაფორმებული (ტაბ. XXVI_{3,5}). აქვე ნახვრეტის კვალიც შეინიშნება. საქედესთან უღელს მეორე ნახვრეტიც უნდა ჰქონოდა. სამწუხაროდ მისი კვალი გათხრების დროს ვერ დაფიქსირდა.

სამარხის შემორჩენილ ნაწილში არც ურმის ღერძი და ბორბლები აღმოჩენილა. ეს ფაქტი შეიძლება ორი გარემოებით აიხსნას: ეს დეტალები ან სამარხის დაზიანებულ ნაწილში იყო მოთავსებული, ან თავდაპირველადვე არ იყო ჩატანებული. გათხრების პროცესში გაჩნდა ეჭვი, რომ სამარხში მარხილი იყო ჩადგმული და არა ურემი. ეს ვარაუდი ძარას უკანა ნაწილის ფორმის გამო იქნა უარყოფილი, რადგან მარხილს თავი უნდა ჰქონდეს აზიდული და არა ბოლო.

ურმის ძარას ჩარჩოზე დაწყობილი ფიცრების ადების შემდეგ, თიხის ჭურჭლების ქვეშ, ორი ბატკნის სრული ჩონჩხი დაფიქსირდა. აღმოსავლეთით მდებარე ბატკანი მარჯვენა გვერდზე იდო, დასავლეთით მდებარე კი – მარცხენაზე. ამ უკანასკნელის თავი ურმის ძარას მარჯვენა ძეგლის ქვეშაა მოქცეული. წინა ფეხებთან ობსიდიანის ანატაკეცი უდევს.

მიუხედავად იმისა, რომ სამარხში არც ბორბლები აღმოჩენილა და არც ღერძის ნაშთები (ისინი შეიძლება სამარხის დაზიანებულ ნაწილში ენყო) უღლის ფორმა და პარალელური მასალები (ბერიკლდეები) საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ საფარ-ხარაბას სამაროვნის № 30 სამარხში აღმოჩენილი ურმის გამწვევ ძალას ცხენი წარმოადგენდა. საფარ-ხარაბაში აღმოჩენილი უღელის ტიპი დადასტურდა ბერიკლდეების სამარხშიც, სადაც ძვ.წ. XIV-XIII სს. დათარიღებულ ურემში ცხენები იყო შებმული [Mansfeld 2001: 50].

ამ ეპოქაში, თრიალეთში ცხენი ფართოდ გავრცელებული შინაური ცხოველი იყო. ოსტეოლოგიური მონაცემები მიუთითებენ, რომ მეცხენეობას მისდევდნენ ბეშთაშენის [ნარიმანიშვილი 1992: 18] და ჯინისის დასახლებების [Амиранашвили, Нариманишвили 2005: 42-43] მცხოვრებლები.

სარეცელი. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე, ზოგიერთ სამარხში მიცვალებული სარეცელზე იყო დასვენებული (ტაბ. XXV₁₋₃). მათ წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმა აქვთ. ზოგიერთი მათგანი (სამარხი № 90) ფიგურული სახელურებითაა შემკული. აღსანიშნავია, რომ სარეცელს სახელურები მხოლოდ ერთ, წინა მხარეს აქვს.

შეიძლება იგი სარეცელი კი არა, არამედ ურმის ნაწილი იყოს. მაგ. ლჭაშენის ერთ-ერთი ურემის ძარის ზედა შემკვრელ ძეგლებს [Мартиросян 1964: 168, სურ. 64] საფარ-ხარაბას № 90 სამარხში

დადასტურებული ძელების მსგავსად, ფიგურული თავები აქვს. თუმცა ეს მსგავსება მათი იდენტიური ფუნქციის დასამტკიცებლად საკმარისი არ არის.

თრიალეთის ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების ძეგლების დათარიღების ზოგიერთი საკითხი. ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების ძეგლები პირველად ბ. კუფტინმა შეისწავლა. საფარ-ხარაბას (ბაიბურთის) სამაროვანზე გათხრილ სამარხებს თავის ნაშრომში „არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში“ („Археологические раскопки в Триалети“) სპეციალური თავი “ბრინჯაოს ხანის ქვის წრებიანი სამაროვანი” (“Могильник бронзовой эпохи с кругами из камней“) მიუძღვნა. მიუხედავად იმისა, რომ იგი თავიდანვე აღნიშნავს „თრიალეთში ამ ტიპის ძეგლების არასაკმარისი შესწავლის გამო ამ სამაროვნისათვის გარკვეული ადგილის მიჩენა ძნელია“, მან ბაიბურთის სამაროვანი უშუალოდ შუა ბრინჯაოს ხანის მომდევნო და ბეშთაშენის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ორმოსამარხებზე ადრეულად მიიჩნია [Куфтин 1941: 75-77]. კუფტინი მიუთითებს, რომ გათხრილი ოთხი სამარხი მეტად ღარიბ ინვენტარს შეიცავდა და, ძირითადად, თიხის ჭურჭლისაგან შედგებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ბაიბურთის სამაროვანზე მეტად მნიშვნელოვანი მასალები იქნა აღმოჩენილი, მათ დიდხანს ვერ დაიკავეს სათანადო ადგილი. ე. გოგაძე 1972 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში წერს „შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლების ზედა თარიღს ერთგვარად განსაზღვრავს აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპის უმთავრესი ძეგლებისათვის მიღებული უახლესი თარიღები. ამ ეტაპის დასაწყისი ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანას უახლოვდება. თრიალეთის ტიპიური ყორღანული ძეგლები დაახლოებით ამ ხანაზე (ძვ.წ. XV ან XV-XIV სს. ზღვარი) უნდა ემიჯნებოდეს გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებს, თუ თრიალეთში სავარაუდო არ არის მნიშვნელოვანი გარდამავალი პერიოდის არსებობა. შესაძლებელია, რომ გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპის ძეგლები მეტ-ნაკლებად სინქრონული იყვნენ ქრონოლოგიურად გარდამავლად მიჩნეული ძეგლებისა, მაგალითად ბაიბურთის ტიპის სამარხებისა თრიალეთში, რომლებიც ჩვენში ერთობლივი მნიშვნელოვანი ჯგუფის სახით ჯერჯერობით გამოყოფილი არ არის. მათ შესახებ ჩვენ ჯერჯერობით ბევრს ვერაფერს ვიცყვით, მაგრამ ბაიბურთის სამარხების გვიანბრინჯაოსაკენ მიდრეკილება უფრო ნათლად ჩანს“ [გოგაძე 1972: 69].

1974 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: 11-12] დართულ რუკაზე ბაიბურთის სამაროვნის ადგილზე დატანილია XX და XXI ყორღანები. ამ ნომრის ყორღანები და მათში აღმოჩენილი მასალები ნაშრომში აღწერილი არ არის, თუ არ ჩავთვლით რუკის განმარტებას (ექსპლიკაცია), სადაც ამ ნიშნით მხოლოდ შუა ბრინჯაოს ყორღანებია აღნიშნული. XX და XXI ყორღანის მასალები ე. გოგაძეს არც 1972 წლის ნაშრომში აქვს განხილული (გარდა ზემოთ მოტანილი ციტატისა – სხვა არაფერი წერია), აქვე მოცემულ ქრონოლოგიურ სქემაში მხოლოდ ბაიბურთის სამარხების თარიღია მინიშნებული [გოგაძე 1972: 95]. ამდენად ამ ყორღანების შესახებ სხვა ინფორმაცია არ მოგვეპოვება.

ბ. კუფტინი ფრთხილობს ბაიბურთის სამარხების დათარიღებისას თუმცა ზუსტად განსაზღვრავს მათ ადგილს და შუა ბრინჯაოს ხანის დასასრულსა და გვიანი ბრინჯაოს დასაწყისს შორის ათავსებს.

ბაიბურთის სამაროვნის თარიღს არაერთი მეცნიერი შეეხო [ქორიძე 1955; 1958; ჩუბინიშვილი 1957; აბრამიშვილი 1957, 1961; გოგაძე 1972 – ქრონოლოგიურ სქემაზე მოცემულია მათი თარიღი 1400 წ.].

შუა ბრინჯაოს დასასრულისა და გვიანი ბრინჯაოს დასაწყისის ძეგლები კომპლექსურად პირველად კ. ფიცხელაურმა შეისწავლა [ფიცხელაური 1973]. მან, 1973 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი საფეხური გამოყო, რომელიც ძვ.წ. 1450-1350 წწ. შორის მოაქცია და მთელი რიგი თავისებური ნიშნების გამო სამ ეტაპად დაყო. იგი აღნიშნავს „ჩვენ ამ საფეხურს იმიტომ ვუწოდებთ გარდამავალი, რომ იგი შეიცავს ორი სხვადასხვა ეტაპის დამახასიათებელ ნიშნებს და შუალედ რგოლს წარმოადგენს მათ შორის“ [ფიცხელაური

1973: 139]. პირველ ეტაპს მიაკუთვნა ილტოს კენოტაფი; მეორე ეტაპს კი კუფტინის მიერ გათხრილი ბაიბურთის (საფარ-ხარაბა) სამარხები, ზემო ბოდბეს გორასამარხები, ოლეს სამაროვნის ზოგიერთი სამარხი, მესამე საფეხურს — ულიანოვკის № 2 ყორღანი, რომელიც გარდამავალი ეტაპის და გვიანი ბრინჯაოს ხანის მიჯნაზე მოათავსა [ფიცხელაური 1973: 145-146]. 1979 წელს კ. ფიცხელაურმა სქემა შეცვალა - გარდამავალი ეტაპის I ჯგუფის ძეგლები შუა ბრინჯაოს მიწურულს მიაკუთვნა, მეორე ჯგუფი უშუალოდ „გარდამავალ“ ეტაპზე დატოვა, მესამე ჯგუფი კი გვიანი ბრინჯაოს ხანას მიაკუთვნა [Пицхелаური 1979: 67]. შუა ბრინჯაოს ხანის დასასრულს მიაკუთვნა სამთავროს სამხრეთი უბნის №№ 70 და 156 სამარხები, სადულას № 1 ყორღანი, წალვლის სამარხეული ინვენტარი, თრელის 43, 51, 53 სამარხები, შულავრის № 12 სამარხი, გადრეკილის № 1 და № 2 ყორღანები, ილტოს კენოტაფი, ლილოს № 5 ყორღანი, არიჭის № 85, 108 სამარხები. გარდამავალ ეტაპში მოათავსა ზემო ბოდბეს №№ 1, 2, 4-7, ყორღანები, ბაიბურთის სამარხები, ცხინვალის ტყისკომბინატის სამარხები, ნამგალამინების № 2 სამარხი, ნაომარი გორის № 2 სამარხი, თრელის № 74, ბრიმანყლის ორივე კომპლექსი, ჩალიანხევის ქვედა ფენის სამლოცველო, ტაბანყურის № 42 ყორღანი, საბიდახჩას № 28 ყორღანი, ბესასტყე. რაც შეეხება გადრეკილის № 6 სამარხს, ოლეს ყორღანებს, ულიანოვკის № 2 ყორღანს, ისინი გვიანბრინჯაოს ხანას მიაკუთვნა [Пицхелаური 1979: 69-70].

ე.წ. გარდამავალი ეტაპის ქვედა თარიღის განსაზღვრისათვის მნიშვნელოვანია თრიალეთის კულტურის III ჯგუფის ძეგლების ზედა ქრონოლოგიური ზღვარის დადგენა, რომლის განსაზღვრაც, მასალის სიმცირის გამო, ჯერ კიდევ პრობლემატურია. ამ თარიღის დადგენისათვის მეცნიერები ძირითადად თრიალეთის XV ყორღანში აღმოჩენილი მასრიანი შუბისპირის თარიღს ეყრდნობოდნენ [აბრამიშვილი 1978; გოგაძე 1972; ჯაფარიძე 1969]. კ. ფიცხელაური აღნიშნავს „შუა ბრინჯაოს ხანის ზედა თარიღი, რომელიც განსაზღვრულია ძვ.წ. XV ს-ის შუა ხანებით, ჩვენი აზრით (და არა მხოლოდ ჩვენს მსგავსად), არასაიმედოა...“ [Пицхелаური 1979: 101; Пицхелаური 1990: 247]. გ. ქავთარაძის აზრით „თრიალეთის XV ყორღანის მასრიანი შუბისპირის საფუძველზე თრიალეთის კულტურის სასრული თარიღის ძვ.წ. XV ს განსაზღვრა არ უნდა იყოს მართებული“ [ქავთარაძე 1981: 118]. ეს ყორღანი ქავთარაძემ შუა ბრინჯაოს ხანის I ფაზას მიაკუთვნა [ქავთარაძე 1981: 115-118; Кавтарадзе 1983: 130-136] და ძვ.წ. II ათასწლეულის ადრეული საუკუნეებით დაათარიღა [ქავთარაძე 1981: 33, 114].

შუაბრინჯაოს ხანის II ფაზას ქავთარაძემ თრიალეთის ის ყორღანები (XXVIII, XXX, XXXII, XLII) მიაკუთვნა, სადაც გვხვდება მთელი რიგი ისეთი ნიშნები, რომლებიც დამახასიათებელია გვიანი ბრინჯაოს ხანისათვის. ამავე ჯგუფში გააერთიანა თრელის №№ 43, 51, 81, 84, 104, სამთავროს № 156, შულავრის № 12, სადულას № 1 და გადრეკილის № 1 და № 2 ყორღანები, მეტეხის ქვაყრილიანი სამარხი, ნული, ქვასათალი, წალვლის სამარხეული ინვენტარი, არიჭის № 65, 85, 108 სამარხები და ლჭაშენის № 6, № 46 ყორღანები [ქავთარაძე 1981: 121; Кавтарадзе 1983: 136] და აღნიშნა, რომ ისინი უშუალოდ მოსდევენ XV ყორღანსა და მის თანადროულ ძეგლებს, რომელთა ზედა თარიღი ძვ.წ. XVI ს-ის შუა ხანებით განსაზღვრა [ქავთარაძე 1981: 120-121, 128; Кавтарадзе 1983: 36].

მოგვიანებით კ. ფიცხელაურმა შუა ბრინჯაოს ხანის დამამთავრებელ სტადიას მიაკუთვნა გადრეკილის № 1 და № 2 ყორღანები, ფევრების სამაროვნის კრომლესები, ილტოს კენოტაფი, სადულას № 1 ყორღანი, სამთავროს № 70 და № 156 სამარხები, შულავრის № 12 სამარხი, წალვლის №№ 1,3,7,8,11,13,16,17,18,21 სამარხები და რიგი სამარხებისა თბილისიდან. გარდამავალი ეტაპის ძეგლების ნაწილი (ზემო ბოდბე, ბაიბურთის სამარხები, ცხინვალის ტყისკომბინატის სამარხები, ნამგალამინების № 2 სამარხი, უდაბნოს ყორღანები) გვიანბრინჯაოს ხანის I ეტაპს მიაკუთვნა, ხოლო ადრე, გვიანბრინჯაოს ხანის I ეტაპისადმი (ძვ.წ. 1350-1250) მიკუთვნებული ძეგლები (ფლავისმანი, ცხინვალის ნაცარგორა, ყათლანიხევი, მელიდელე I-სამლოცველო, პირდაპირი მინები, მადნისჭალა, ღრმაღელის გორასამარხები, ულიანოვკის № 1 გორასამარხი, სამთავროს მთელი რიგი სამარხები, მჭადიჯვრის ქვედა ფენა) გვიანბრინჯაოს ხანის II ეტაპს მიაკუთვნა. III

ეტაპს მიაკუთვნა შედგენილტარიანი კახური ტიპის და ფოთლისებურპირიანი სატევრების შემცველი სამარხეული კომპლექსები, IV ეტაპს კი ის ძეგლები, სადაც პირველად ჩნდება რკინის ნივთები [Пицхелаური 1990: 248-249].

გვიანი ბრინჯაოს I ფაზის თარიღი გ. ქავთარაძემ ძვ.წ. XVI ს-ის შუა ხანებიდან XIV ს-ის დასაწყისამდე განსაზღვრა [ქავთარაძე 1981: 128; Кавთარაძე 1983: 146], ამ ფაზას მიაკუთვნა თრელის №№ 53, 74, 115 სამარხები, ილტოს კენოტაფი, ლილოს № 5 ყორღანი, სამთავროს სამხრეთი უბნის № 70 სამარხი, ზემო ბოდბის №№ 1, 2, 4-7, ცხინვალის ტყისკომბინატის სამარხები, ნამგალამინების № 2 სამარხი, ნაომარი გორის № 2 სამარხი, ბრიმანყლის ორივე კომპლექსი, ჩალიანხევის A ნამოსახლარის ქვედა ფენის სამლოცველო, ბესასტყის ნამოსახლარიდან მოპოვებული მასალა. აქვე ათავსებს არტიკის №№ 53, 422 და 625 სამარხებს, სადაც დამატარიღებული მნიშვნელობის ცილინდრული საბეჭდავები აღმოჩნდა [ქავთარაძე 1981: 127; Кавთარაძე 1983: 145]. ამ სამარხებს გ. ხაჩატრიანი არტიკის I (უძველეს) ჯგუფს მიაკუთვნებს და ძვ.წ. XIV-XIII სს. ათარიღებს [Хачатрян 1975: 158; Хачатрян 1979: 14]. არტიკის სამაროვნის უძველეს ჯგუფს, მათ შორის ცილინდრული საბეჭდავების შემცველ სამარხებს, ა. პილიპოსიანი ძვ.წ. XV-XIV სს. ათარიღებს [Пилипосян 1999: 61; Пилипосян 1998: 42-43, ტაბ. 41]. მეცნიერთა ნაწილი ამ ჯგუფის სამარხებს ძვ.წ. XIV ს-ის მეორე ნახევარს მიაკუთვნებს [Badalyan, Smith, Avetisyan 2003: 149].

გ. ქავთარაძემ გვიანი ბრინჯაოს II ფაზა ძვ.წ. XIV ს-ით დაათარიღა [ქავთარაძე 1981: 131; Кавთარაძე 1983: 149], რომელსაც მიაკუთვნა ბაიბურთის სამარხები, ულიანოვკის № 2 სამარხი, თრელის №№ 37, 42, 55, 56 სამარხები, გადრეკილის ქვედა იარუსის სამარხები, ფევრების ქვედა იარუსის სამარხები, ჩალიანხევის კომპლექსის ნამოსახლარის ზედა ფენა, ღრმალელის, მელი-ღელე I და სამთავროს შესაბამისი სამარხები, ასევე არტიკის სამაროვნის II ჯგუფის სამარხები [ქავთარაძე 1981: 128-129].

ამდენად, კ. ფიცხელაურის მიერ გამოყოფილი გარდამავალი ეტაპის ძეგლების ერთი ნაწილი გ. ქავთარაძემ [ქავთარაძე 1981: 125] გვიანი ბრინჯაოს I ფაზას, ე.ი. შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ პერიოდს მიაკუთვნა და ეს ფაზა ძვ.წ. XVI ს-ის შუა ხანებსა და ძვ.წ. XV ს-ის დასაწყისს შორის მოათავსა [ქავთარაძე 1981: 128]. მეორე ნაწილი, მათ შორის ბაიბურთის სამარხები, გვიანი ბრინჯაოს II ფაზას მიაკუთვნა და ძვ.წ. XIV ს დაათარიღა [ქავთარაძე 1981: 131].

მ. აბრამიშვილმა თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის II ფაზის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი ძვ.წ. XIX საუკუნის შუა ხანებით განსაზღვრა [აბრამიშვილი 2003: 51]. ამ თარიღის გაზიარების შემთხვევაში შესაბამისად შეიცვლება III ფაზის ძეგლების თარიღიც.

თრიალეთის კულტურის III ჯგუფის ყორღანების ზედა თარიღი ალბათ იმ დროზე უნდა მოდიოდეს, როდესაც ტიპიურ, შუა ბრინჯაოს ხანის მასალებთან ერთად, ერთეულების სახით ჩნდება ახალი მასალები. რ. აბრამიშვილი, თრელის №№ 43, 51, 81, 84, 104 სამარხებს, სადაც შუა ბრინჯაოს ხანის ცალკეული ნიშნები გვხვდება, ძვ.წ. XVI ს-ით [აბრამიშვილი 1978: 68], ხოლო იმ ძეგლებს, „რომლებშიც შუაბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელ მასალასთან ერთად გვიანბრინჯაოს ხანის ტიპიური ნივთები გვხვდება“ ძვ.წ. XV ათარიღებს [აბრამიშვილი 1978: 68]. რაც შეეხება ბ. კუფტინის მიერ გათხრილ ბაიბურთის სამარხებს, მათ თრელის №№ 37, 42, 55, 56 სამარხებთან, ულიანოვკის № 2, ოლეს № 11 და № 13, საბიდახჩას XXVIII და ტაბანყურის XLII ყორღანებთან, არიჭისა და არტიკის სამაროვნებთან ერთად რ. აბრამიშვილს სამთავროს ფოთლისებური სატევრების შემცველი ძეგლების თანადროულად მიაჩნია და ძვ.წ. XIV ს ათარიღებს [აბრამიშვილი 1978: 85]. თრელის №37 სამარხს ა. პილიპოსიანი ძვ.წ. XV-XIV სს. ათარიღებს [Пилипосян 1998: 62].

უკანასკნელ ხანებში, ალ. რამიშვილმა მის მიერ გათხრილი მასალების მიხედვით ახლებურად წარმოადგინა ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების ძეგლების თარიღები. შუა ბრინჯაოს ხანის II ფაზა (ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე მეოთხედი) ორად გაყო. პირველი ნახევარი მიაკუთვნა შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულს (ძვ.წ. XVII ს.), სადაც არ შეიტანა თრიალეთის ყორღანები; მეორე ეტაპს (ძვ.წ. XVI ს-ის პირველი ნახევარი) მიაკუთვნა თრიალეთის № 32 ყორღანი, ილტოს კენოტაფი,

სამთავროს № 70 სამარხი, I კენოტაფი, თრელის № 43, 53 და წალვლის სამარხების დიდი ჯგუფი, რომლებიც გარდამავალი პერიოდის I ეტაპის ძეგლებად მიიჩნია. იგი აღნიშნავს „სწორედ მაშინ იწყება შუა ბრინჯაოს ხანიდან გვიანი ბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი პერიოდი, როდესაც შუა ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი მასალის გვერდით თავს იჩენს გვიანი ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი ნიშნები [რამიშვილი 2004: 165]. გვიანი ბრინჯაოს ხანის I ფაზაც ორად გაყო. პირველი ნახევარი ძვ.წ. XVI ს-ის მეორე ნახევრით დაათარილა და გარდამავალი პერიოდის II ეტაპს მიაკუთვნა. ამ ეტაპში მოათავსა კუფტინის მიერ გათხრილი ბაიბურთის სამარხები, საბიდახჩას № 28, ტაბანყურის № 42, სამთავროს № 198, ლილოს № 5, თრელის № 56, № 74, ნამგალამინის № 1, № 2, კასპის № 4, № 18, ცხინვალის №№ 3,4, ოლეს № 11, ზემო ბოდბის №№ 1,2, გადრეკილის №№ 1,2, ბრიმანყლის №№ 1,2 სამარხები. მეორე ნახევარი ძვ.წ. XV ს დაათარილა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპს მიაკუთვნა, სადაც მოათავსა ცხინვალის ნაცარგორა, საცხინურის გორა, ხაშურის ნაცარგორა, ყათნალიხევის, მჭადიჯვრის, ბესასტყის (წალვლი) ნამოსახლარები, წალვლის №№ 62, 91, ნაცარგორას №№ 510-514, ფლავისმანის, წეროვნის, ღრმაღელეს №№ 2,4,6, თრელის №№ 37, 42, 55, ულიანოვლის № 2, ოლეს № 13, ზემო ბოდბის №№ 4-7, გადრეკილის №№ 1, 6, 9-11, 26, 27, 42, 66, 102, 105, პირდაპირი მიწების №№ 1-3, ფევრების №№ 21, 25, 53, სამთავროს №№ 139, 153 სამარხები. გვიანი ბრინჯაოს ხანის II ფაზაც (ძვ.წ. XIV ს) ორად გაყო. პირველი ეტაპი მიაკუთვნა ფოთლისებური სატევრების გავრცელების პერიოდს, მეორე კი ფოთლისებური და შედგენილტარიანი სატევრების გავრცელების ხანას [რამიშვილი 2004: 178].

ვ. სადრადე სამთავროს სამაროვნის №№ 70, 156 სამარხებს ძვ.წ. XVI-XV ს-ის პირველ ნახევარით ათარილებს და შუა ბრინჯაოს ხანის უკანასკნელ, III ეტაპს მიაკუთვნებს [სადრადე 2002: 41]. შუა ბრინჯაოს ხანის III ქრონოლოგიურ ჯგუფში ასევე აერთიანებს თრიალეთის I, II, XV ყორღანებს, საბიდახჩას № 5, ახჩიას №№ 3, 9, 13, ნატახტრის III სამაროვნის №№ 7, 20, 21, 22, 27, სამთავროს №№ 55, 62, 70, 123, 142, 156, 178, 194, 196, 222, 257, 263, წალვლის №№ 11, 20, 94, 95, თრელის 43, 51, 53, 81 სამარხებს, ილტოს კენოტაფს, ლილოს № 5 ყორღანს [სადრადე 2002: 101-102], რომლებსაც ძვ.წ. 1600-1450 წწ. ათარილებს [სადრადე 2002: 108]. გარდამავალ პერიოდს ძვ.წ. 1450-1350 წწ. განსაზღვრავს. გვიანი ბრინჯაოს ადრეული ეტაპი ძვ.წ. 1350-1250 წწ. შორის მოათავსა და ორ პერიოდად გაყო. პირველს, ადრეულ პერიოდს მიაკუთვნა ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურის ძეგლები, რომლების თარიღად ძვ.წ. 1350-1300 წწ. მიიჩნია, მეორეს კი - სამთავრული კულტურის ძეგლები და ძვ.წ. 1300-1250 წწ. დაათარილა [სადრადე 2002: 148-161, 242-247, იხ. ქრონ. ტაბულეები]. ამასთან აღნიშნავს „ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურა წყვეტს ფუნქციონირებას და მის ადგილს სამთავრული კულტურისათვის დამახასიათებელი ძეგლები იჭერენ“ [სადრადე 2002: 163].

კოტე ფიცხელაური შუა ბრინჯაოს ფინალურ ეტაპს დაახლოებით ძვ.წ. XVI ს-ში ათავსებს [ფიცხელაური 2005: 98]. ამასთან აღნიშნავს „ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურა შუა და გვიანბრინჯაოს ხანებს შორის გარდამავალი პერიოდის უშუალო გაგრძელებაა. ეს კულტურა წინ უსწრებს ბოლო დრომდის გვიანბრინჯაოს ადრეულ საფეხურად მიჩნეულ სამთავრულ თუ შიდაქართლურ ბრინჯაოს ფოთლისებურპირიანი სატევრების კულტურას. რადიოკარბონული ანალიზების სერიის მიხედვით (ფევრების სამაროვანი) ამ კულტურის თარიღი თითქოს ძვ.წ. XIV-XIII სს. ფარგლებში უნდა მოთავსდეს“ [ფიცხელაური 2005: 107]. ამდენად, ცენტრალურამიერკავკასიურ კულტურას, რომელიც ფევრების სამაროვნისათვის მიღებული რადიოკარბონული ანალიზების სერიის მიხედვით ძვ.წ. XIV-XIII სს. ფარგლებში ათავსებს, თუმცა არ გამოორიცხავს ამ თარიღის შესწორებას მათი დაძველების მიზნით [ფიცხელაური 2005: 107]. ამ კულტურის ძეგლებად მას მიაჩნია ყათნალიხევის, მჭადიჯვრის გორის, ხოვლეგორას, საჯოგეს, ცხინვალის ნაცარგორას, საცხინურის გორას, ზღუდრის ხევის, ბესას ტყის, ხაშურის ნაცარგორას, ჩალიპირაგორების, ფევრების, ჩალიანხევის (ვაისწყალი), წითელი გორების, დიდი გორის, ტყის ბოლო გორის, მურაკების გორის, ხაშალ გორის, ნერგით გორის, რუხი გორის, პატარა გორის, ბუმბულა გორის, ანაგის

გორის, კომბალა გორის, ნაომარი გორის, დასაქანის, ნაომარი გორის (უდაბნო), საბადურის გორის, ავაზას გორის, ტახტი-მუხას, ჩანკაანის, სასანთლიანთ გორის, ხატის გორის, არხილოსკალოს გორის და ზემოქედის გორის ნამოსახლარები; ბაკურციხის, წითელი გორების (ყორღანები), სათვალისწყალის, უდაბნოს (№ 8 ყორღანი), უდაბნოს (№ 5 ყორღანი), ჩიჩხიტურის, ოლეს (№№ 11, 13 ყორღანები), ულიანოვკის (სიღნაღის რ-ონი), კოდისწყაროს (ყორღანები), ფევრების, გადრეკილის „ნასადგომევი“, გადრეკილის „პირდაპირი მიწები“, გარდაბნის (ყორღანი), ნეროვნის, ქარელის (ყორღანები), ორგორას (დოღლაური), ზურგოვანის (ყორღანი), სასირეთის (განძი), ციხიაგორას (საყარაულო სერი), ძველი ქანდას, ფლავისმანის, ბულაჩაურის, ბორჯომის, საჯოგეს (ყორღანები), ჩალიპირაგორების, თბილისის (ღრმაღელე-ყორღანები), ფლევის, კვირაცხოველის, ნამგალა მინას, თრელის №№ 37, 42, 55, კოპალას, მადნისჭალის, მაჭარწყალის, სამთავროს, ირგანჩაის (№ 5 ყორღანი), ბორნიღელეს, აბანოს ღელეს (ხიმშიაანთ მიწები), ბერიკლდეების, ნატახტარი II (ყორღანები), რველის (ბანის ხევის), ნაღვლის სამაროვნები [ფიცხელაური 2005: 104-105].

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანის ძეგლების დათარიღების, მათი კულტურული ატრიბუციის საკითხები ჯერ კიდევ დასაზუსტებელია. მაგ. ბაიბურთის სამარხების დათარიღების საკითხი აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს. ასევე ილტოს კენოტაფთან და სხვა ძეგლებთან მიმართებაშიც. ასეთი სიტუაცია კი ახალ მასალებსა და ადრე გათხრილი მასალების ახლებურ გაანალიზებას ითხოვს. საკითხის გადანყვეტა დიდად იქნება დამოკიდებული რადიონახშირბადული და სხვა მეთოდების გამოყენებით მიღებულ სერიულ თარიღებზე. ცენტრალური სამხრეთ კავკასიის ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებით დათარიღებულ ყველა ძეგლზე მოპოვებული არტეფაქტების, მკაცრ იერარქიულ სისტემაზე დაფუძნებული, ტიპოლოგიური ანალიზის შედეგად შემუშავებული ტიპოლოგიური რიგების კორელაცია და მათი შეჯერება რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული კალიბრირებულ თარიღებთან, ამ ეპოქის დანაწევრებული ქრონოლოგიის შემუშავებას შეუწყობს ხელს. ამასთან, ახლო აღმოსავლეთში მიმდინარე კულტურულ-ისტორიული პროცესი აუცილებლად უნდა იქნეს გათვალისწინებული. ასეთი კვლევა კი შეიძლება ახალი არქეოლოგიური კულტურის (თუ კულტურების) გამოყოფის საფუძველი გახდეს.

მანამდე კი მხოლოდ გარკვეული ვარაუდების გამოთქმა შეიძლება. მიგვაჩნია, რომ მკვლევართა ნაწილი სამართლიანად გამოყოფს შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე „გარდამავალ“ ეტაპს, რამდენადაც გარკვეულ საფეხურზე მართლაც შეინიშნება ამ ორი კულტურისათვის დამახასიათებელი ელემენტების თანაარსებობა. ამასთან, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ძეგლების ერთ ნაწილზე შუაბრინჯაოს ხანის მასალების სიჭარბე შეინიშნება, მეორე ნაწილზე კი მხოლოდ „გარდამავალი“ ეტაპისათვის დამახასიათებელი მასალები გვხვდება.

ჩვენი აზრით, შეიძლება დავუშვათ, რომ „გარდამავალი“ ეტაპი ძვ.წ. XVII ს-ს ან ძვ.წ. XVII საუკუნის მეორე ნახევარს მოიცავს. ეს ეტაპი შეესაბამება გ.ქავთარაძის მიერ გამოყოფილ შუა ბრინჯაოს ხანის II ფაზას, ალ.რამიშვილის გარდამავალი ეტაპის I ფაზას (ძვ.წ. XVI ს. პირველი ნახევარი).

ამ ეტაპის უადრეს ძეგლად თრიალეთში ჯინისის ნამოსახლარი მიგვაჩნია. ჯინისის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი კერამიკის ნაწილი დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან, თხელკეციანია და ზედაპირი გაპრიალებული აქვს. მათ შორის გვხვდება სამკუთხედის ფორმის, წვრილი შტამპით დატანილი სამკუთხედებით შემკული ნატეხები [ამირანაშვილი, ნარიმანიშვილი 2005] (ისინი ჭდევიტ დატანილ შევრონებს კი არ წარმოადგენენ, რაც დამახასიათებელია გარდამავალი ეტაპის ძეგლებისათვის, არამედ შეუვსებელი სამკუთხედების რიგს). მსგავსი ორნამენტით შემკული ჭურჭლები აღმოჩენილია თრიალეთის I და II ყორღანებში [გოგაძე 1972: ტაბ. XV_{20,21,25}; ტაბ. XVI₁₃], ზურტაკეტის № 3 [ჯაფარიძე 1969: ტაბ. XV], № 4 [ჯაფარიძე 1969: ტაბ. XXI, სურ. 37] ყორღანებში, ქვასათალის № 6 სამარხში [ჯაფარიძე 1969: სურ. 64_{1,2}]; ნატახტარი II და III სამაროვნებზე [სადრაძე 2002: ტაბ. XX₁₀; ტაბ. XVI₅; ტაბ. XXVI_{38,48}]; წინამურის № 13 სამარხში [ნიკოლაიშვილი, ნა-

რიმანიშვილი 1995: 59, 69-73, სურ. 358, 362-365, 529-575]. ნატახტრისა და წინამურის სამარხები შუა ბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება [სადრაძე 2002: 87-91, 100, 105-108; ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი, 1995: 59; Апакидзе и др. 1991: 82, ტაბ. 191, 192, 194-195].

შეიძლება ითქვას, რომ ჯინისის ნამოსახლარის ამ ტიპის კერამიკა შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკის იდენტურია და ამ ეპოქის ტიპიურ პროდუქტს წარმოადგენს. ჯინისის ნამოსახლარზე, ზემოთ აღწერილ ჭურჭლებთან ერთად გვხვდება ისეთი კერამიკაც, რომლებიც შედარებით უხემკეციანია, ხაოიანი და დაღარული ზედაპირი აქვთ. ასეთ ჭურჭლებს მხარზე ირიბად დაკეჭნილი სარტყელის რიგი შემოუყვება [ამირანაშვილი, ნარიმანიშვილი 2005: ტაბ. CI₆; CXI₅; CXVII₄₋₆; CXIX₉; CXXVI_{7,8}; CXLIX_{1,3}; CL₅; CLXXII₈; CLXXXVII_{5,7}]. ასეთი ჭურჭლები იმერასა და საფარ-ხარაბას სამაროვანებზე აღმოჩენილ ჭურჭლებს ემსგავსება კეციით და დაკეჭნილი ორნამენტით, იმ განსხვავებით, რომ ჯინისის კერამიკისათვის რელიეფური სარტყლები დამახასიათებელი არ არის.

ჯინისის ტიპის ჭურჭლები პირველად შუა ბრინჯაოს ხანის მინურულში ჩნდება [Пицхелаური 1979: 67; აბრამიშვილი 1978: 65]. ასეთ კომპლექსებს რ. აბრამიშვილი შუაბრინჯაოს ხანის მინურულს აკუთვნებს [აბრამიშვილი 1978: 65], კ. ფიცხელაური მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი სახის ჭურჭლების შემცველი კომპლექსების შუა ბრინჯაოს ხანის მინურულისადმი მიკუთვნებას ეთანხმება, აღნიშნავს, რომ გარდამავალი ეტაპის გამოყოფა ეჭვს არ იწვევს და შემდგომი აღმოჩენები ამ ეტაპის ცალკეული საფეხურების გამოყოფის საშუალებასაც მოგვცემს [Пицхелаური 1979: 67, შენიშვნა].

ამდენად, ჯინისის ნამოსახლარის შუა ბრინჯაოს ხანის მინურულისათვის მიეკუთვნება მართებულად მიმაჩნია. უფრო სწორად, იგი წარმოადგენს ნამოსახლარს, სადაც პირველად ჩნდება „გარდამავალი“ ეტაპისათვის დამახასიათებელი კერამიკის ერთეული ფრაგმენტები. ნამოსახლარი, ჩვენი აზრით, ძვ.წ. XVII საუკუნით ან XVII ს-ის მეორე ნახევარით უნდა დათარიღდეს.

ქრონოლოგიურად მისი თანადროული უნდა იყოს ის ძეგლები, რომლებიც კ. ფიცხელაურმა შუა ბრინჯაოს მინურულსა და უშუალოდ „გარდამავალ“ ეტაპს შორის მოაქცია, გ. ქავთარაძე კი შუაბრინჯაოს II ფაზას აკუთვნებს.

ის ძეგლები კი, სადაც „შუა ბრინჯაოს მასალებთან ერთად გვიანბრინჯაოს ხანის ტიპიური ნიშნები“ გვხვდება გვიანი ბრინჯაოს ხანის I ფაზას შეიძლება მიეკუთვნოს. ეს ფაზა ძვ.წ. XVI ს უნდა მოთავსდეს.

გვიანი ბრინჯაოს ხანის II ფაზა ძვ.წ. XV-XIV ს-ის შუა ხანებით (ძვ.წ. 1500-1350) უნდა დათარიღდეს. იგი შეესაბამება გ.ქავთარაძის გვიანბრინჯაოს II ფაზას, სადაც ბაიბურთის სამარხებს ათავსებს და ძვ.წ. XIV ს-ით ათარიღებს, ალ. რამიშვილი ამავე სამარხებს გარდამავალი II ფაზა-გვიანბრინჯაო I ფაზაში აქცევს და ძვ.წ. XVI ს-ით ათარიღებს.

საფარ-ხარაბას (ბაიბურთის) და იმერას სამაროვნებს ჩვენ გვიანი ბრინჯაოს ხანის II ფაზაში ვათავსებთ. ბეშქენაშენის (ბეშთაშენი) ნამოსახლარიც ამ ფაზას უნდა მიეკუთვნოს. თუმცა, მასალის სიმცირის გამო, მისი ვინრო ქრონოლოგიურ ჩარჩოში მოთავსება ჭირს და ამიტომ ზოგადად ძვ.წ. XVI-XIV სს. უნდა დათარიღდეს. თუმცა ძეგლზე დადატურებული ნამოსახლარი ფენის სამი დონე, შემდგომი გათხრების შემთხვევაში, უფრო დანაწევრებული ქრონოლოგიის საფუძველი შეიძლება გახდეს [ნარიმანიშვილი 2006]. ბეშთაშენის ნამოსახლარის და საფარ-ხარაბას სამაროვნის თანადროული დასახლებების ნაშთებს ბ.კუფტინმა სოფ. ოზნისთან [Куфтин 1947: 5, 12, 16, 21; Куфтин 1948: 34-35] და სანთის (უწყლო) ქვედა „ციკლოპურ“ სიმაგრესთან მიაკვლია [Куфтин 1936: 73-74].

ამ ფაზაზე უკვე გვაქვს წინააზიური სატევრის გარკვეული ტიპი და Common Style-ს ცილინდრული საბეჭდავები, რომელთა თარიღებიც ამ ფაზის თარიღს მისაღებს ხდის.

ამ დროის მასალებში შუა ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი არტეფაქტები პრაქტიკულად აღარ გვხვდება.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე ორი სახის კერამიკაა აღმოჩენილი. ერთი ნაწილი დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან, გამომწვარია შავად, ზედაპირი გაპრიალებულია. ზოგიერთი ეგზემპლარი შემკულია წნევით დატანილი გაპრიალებული ორნამენტით (ტაბ. XII; XIV; XV). მეორე სახის ჭურჭლები დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან (ტაბ. XIII; XVI), სქელკეციანია, ზედაპირი და ძირი შემკულია რელიეფური, თოკისებურად გრეხილი ან ირიბად დაკეჭნილი სარტყლებით. ორივე სახის კერამიკა ჩარხზეა ამოყვანილი და უყუროა.

საფარ-ხარაბას და იმერას სამაროვანზე აღმოჩენილ კერამიკულ მასალაზე შუა ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი ორნამენტი აღარ გვხვდება. ამ სამაროვნების თიხის ჭურჭელი არც ცენტრალურ-ამიერკავკასიური კულტურისათვის დამახასიათებელი ე.წ. სოლისებური ორნამენტითაა შემკული, რომელიც გვიანბრინჯაოს ხანის III ფაზას მიეკუთვნება და ძვ.წ. XIV ს-ის შუა ხანებითა და ძვ.წ. XIII ს-ით (ძვ.წ. 1350-1200 წწ) თარიღდება. რაც შეეხება სამთავრო კულტურას, რომელსაც რ. აბრამიშვილი ძვ.წ. XIV ს-ით ათარიღებს, იგი ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურის მიმდევრო საფეხურს განეკუთვნება [სადრაძე 2002: 148-163, 242-247; ფიცხელაური 2005: 107] და ძვ.წ. XII-XI სს. უნდა დათარიღდეს.

ამდენად, საფარ-ხარაბას სამაროვანი გვიანი ბრინჯაოს ხანის II ფაზას შეესაბამება და ძვ.წ. XV-XIV ს-ის შუა ხანებით თარიღდება.

კ. ფიცხელაურს აღნიშნული აქვს, რომ ძვ.წ. XV ს-ის დასაწყისიდან ყალიბდება ერთგვაროვანი კულტურა, რომელიც წინამორბედი „თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების“ კულტურის მთელ არეალს იკავებს [Пицхелаური 1979: 70].

ამ „ერთგვაროვანი კულტურის“ წრეს განეკუთვნება თრიალეთში გათხრილი საფარ-ხარაბას (ბაიბურთი), ბეშქენაშენის (ბეშთაშენი), უწყლოს (სანთა), მეთრევანას (იმერა) და ლოშოს (ოზნი) არქეოლოგიური ძეგლები.

ცენტრალურ სამხრეთ კავკასიაში გვიანი ბრინჯაოს II ეტაპის პირველი ძეგლი თრიალეთში, ადგილ ბაიბურთში გაითხარა, რომელიც ბარეთის ტაფობის ცენტრში მდებარეობს. ამიტომ, იმ „ერთგვაროვან კულტურას“, რომელიც „თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების“ კულტურის მთელ არეალს იკავებს და ძვ.წ. 1500-1350 წწ. თარიღდება, პირობითად, „ბარეთის კულტურა“ შეიძლება ეწოდოს [ნარიმანიშვილი 2006a]. ამ დროს ყალიბდება არტეფაქტების მთელი კომპლექსი, რომელიც შემდგომი, ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურისათვისაც არის დამახასიათებელი.

ბარეთისა და ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურების ერთ-ერთ ძირითად განმასხვავებელ ელემენტს თიხის ჭურჭელი წარმოადგენს. ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურისათვის ე.წ. სოლისებური ორნამენტით (შტამპით) შემკული და ყურიანი კერამიკაა დამახასიათებელი. ასეთი კერამიკა ბარეთის კულტურის ძეგლებზე საერთოდ არ გვხვდება.

ცვლილებები ბარეთის კულტურაში ძვ.წ. XIV ს-ის შუა ხანებიდან შეინიშნება, როდესაც მის ნიაღში ჩნდება ახალი მასალები. ეს მოვლენა, როგორც ჩანს, წინა აზიაში მიმდინარე პროცესებთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ძალთა ახალმა გადანაწილებამ მითანის სამეფოს დასუსტება და დაცემა გამოიწვია, შეიცვალა კულტურულ-ეკონომიკური გარემო, რამაც სამხრეთ კავკასიაზეც მოახდინა გავლენა.

ბარეთის კულტურის უშუალო გაგრძელებაა ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურა, რომელსაც სამთავრო კულტურა მოსდევს [სადრაძე 2002: 148-163, 242-247; ფიცხელაური 2005: 107].

ამდენად, „გარდამავალი“ ეტაპი ძვ.წ. XVII ს-ში უნდა მოთავსდეს, გვიანი ბრინჯაოს ხანის I ფაზა ძვ.წ. XVI ს-ით დათარიღდეს, გვიანი ბრინჯაოს II ფაზა ძვ.წ. XV-XIV ს შუა ხანებით და ამ ფაზას მიეკუთვნოს „ბარეთის კულტურის“ ძეგლები, გვიანი ბრინჯაოს III ფაზა ძვ.წ. XIV ს-ის შუა ხანებით და ძვ.წ. XIII ს-ით, რომელსაც მიეკუთვნება „ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურის“ ძეგლები, გვიანი ბრინჯაოს IV ფაზაში უნდა მოთავსდეს „სამთავრო კულტურის“ ძეგლები და ძვ.წ. XII-XI სს. დათარიღდეს (ცენტრალურამიერკავკასიური და სამთავრო კულტურების ურ-

თიერთმიმართების საკითხი ამჟამად ჩვენი ნაშრომის ფარგლებს სცილდება და ცალკე მსჯელობის საგანს წარმოადგენს).

დასკვნა. საფარ-ხარაბას და იმერას სამაროვნებზე მოპოვებული მასალები სამხრეთ კავკასიაში ერთ-ერთ ყველაზე ნაკლებად შესწავლილ პერიოდს მიეკუთვნება. ძვ.წ. XV-XIV სს. დათარიღებული სამარხები აღნიშნული რეგიონის ბევრ პუნქტშია გათხრილი, მაგრამ მათი შესაბამისი ნამოსახლარები პრაქტიკულად ცნობილი არ არის. ამ ეპოქის ნამოსახლარის მცირე ნაწილი ნალკაშივე, სოფ. ბეშთაშენსა და სოფ. საფარ-ხარაბას შორისაა გათხრილი. სამაროვნის სამხრეთით მდებარე დიდი დასახლებას რთული თავდაცვითი სისტემა აქვს. იგი მდინარეთა შესართავში, ღრმა კანიონებს შორის მოქცეულ კონცხზეა გამართული, რაც თავდაცვისუნარიანობის გაზრდას უწყობდა ხელს. ნამოსახლარზე გათხრილი ძვ.წ. XV-XIV სს-ის ფენა სამ დონეს შეიცავს.

თრიალეთში დღეისათვის ამ ეპოქის ხუთი ძეგლია გათხრილი: ბეშთაშენის, ოზნის და სანთის ნამოსახლარები, იმერას და საფარ-ხარაბას სამაროვნები.

ბეშთაშენის ნამოსახლარის მხოლოდ მცირე ნაწილია გათხრილი. ნამოსახლარის ის ნაწილი, რომელიც გაითხარა გვიანდელი სამშენებლო საქმიანობით ძლიერაა დაზიანებული, შემორჩენილია სახლის ერთი კუთხე და იატაკის ნაწილი. ამდენად ამ პერიოდის არქიტექტურაზე საუბარი ჭირს. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ განათხარ ფართობზე დაფიქსირდა ერთი ფენა სამი სამშენებლო დონით.

იმერას სამაროვნის ენერგოკორიდორში მოქცეული ნაწილი ინტენსიურად არ არის ათვისებული. სამაროვნის შესწავლილი ფართობი მიუთითებს, რომ სამარხების ძირითადი ნაწილი, სავარაუდოდ ენერგოკორიდორის ჩრდილოეთით მდებარეობს. საფარ-ხარაბას სამაროვნისაგან განსხვავებით, იმერას სამაროვანი ღარიბულ ინვენტარს შეიცავს და არც გამორჩეული სამარხები გვხვდება. თუმცა გასათვალისწინებელია, რომ საფარ-ხარაბაში 115 სამარხი გაითხარა, იმერაში კი მხოლოდ შვიდი.

თრიალეთის ამ ეპოქის ძეგლებს შორის გამორჩეული ადგილი საფარ-ხარაბას სამაროვანს უკავია. აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე მისი სიგრძე 1500 მ-ია, სიგანე კი 400-500 მ-ს აღწევს. 2003-2005 წლებში სამაროვანზე 115 სამარხი გაითხარა. სამაროვანზე აღმოჩენილი მასალები მიუთითებენ, რომ საზოგადოებას, რომელსაც ეს სამარხები ეკუთვნის, მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა არა მხოლოდ სამხრეთ კავკასიის, არამედ ახლო აღმოსავლეთის უძველეს ცივილიზაციებთან. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია მითანური ცილინდრული საბეჭდავები ("Common Style"). ამ ტიპის საბეჭდავები სამხრეთ კავკასიაში იშვიათად გვხვდება, ისინი აქ იმპორტს წარმოადგენენ, რაც ამ რეგიონის გარე სამყაროსთან მჭიდრო კულტურულ-ეკონომიკურ კავშირებზე მიუთითებს. ასეთ ურთიერთობას საფარ-ხარაბას სამაროვანზე და სამხრეთ კავკასიის სხვა, თანადროულ ძეგლებზე აღმოჩენილი მესოპოტამიური, ანატოლიური და ეგვიპტური ნივთებიც ადასტურებენ.

სამხრეთ კავკასიაში ცილინდრული საბეჭდავების და სხვა წინააზიური ნივთების აღმოჩენა ამ რეგიონის ხური-მითანის სახელმწიფოსთან მჭიდრო კავშირზე მიუთითებს, რომელიც ძვ.წ. XVI ს-დან ახლო აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უძლიერესი სახელმწიფო ხდება. მითანის სამეფო დინასტია ნათესაურ კავშირებს ამყარებს ეგვიპტის XVIII დინასტიის (ძვ.წ. 1550-1355 წწ) ფარაონებთან [ИДВ 1988: 73].

ხურიტები ახლო აღმოსავლეთში უძველესი დროიდან სახლობდნენ. ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებსა და ძვ.წ II ათასწლეულის დასაწყისში ზაგროსის მთიანეთში უკვე არსებობენ ხურიტული სახელმწიფოები (კარახარი, მოგვიანებით შუშარა, არაპხა და ა.შ.). შესაძლოა ძვ.წ. III ათასწლეულში სწორედ ხურიტები იკავებენ ევფრატის ზემო წელს. ხურიტულენოვანი წარმომადგენლობა არსებობდა ქანემის სავაჭრო ცენტრში და მასთან დაკავშირებულ სხვა ქალაქებში (განსაკუთრებით ურშუში). ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ ტავროსისა და ზაგროსის მთიანეთის

მოსახლეობა ახლო აღმოსავლეთის დასავლეთ ოლქებთან ვაჭრობას უფრო ადრე აწარმოებდა, ვიდრე მათთან პოლიტიკურ კონტაქტებს დაამყარებდა [ИДВ 1988: 66-67].

ძვ.წ. XVI საუკუნეში ხურიტული მოსახლეობის გავლენა ევფრატის დასავლეთით უკვე ძლიერი იყო. ძვ.წ. XV საუკუნისათვის ხური-მითანის სამეფო უძლიერეს პოლიტიკურ გაერთიანებას წარმოადგენდა. ძვ.წ. XIV საუკუნისათვის იგი იმდენად ანგარიშგასაწიფი ძალა იყო, რომ ეგვიპტის ფარაონები მასთან ბრძოლას მითანის მეფეებთან ნათესაური კავშირების დამყარებას ამჯობინებდნენ. თუთმოს IV-ის ცოლი ართათამა I-ის ასული იყო. ამენხოტეპ III-ს ცოლად ყავდა შუთარნა I-ის ასული, კელუ-ხეფუ. შესაძლოა ამენხოტეპ IV-ის ულამაზესი მეუღლე, ნეფერტიტი თუშრატას ასული იყო [Египетская мифология 2002: 357-358].

მითანელები დაპყრობით ომებში ეყრდნობოდნენ სამხედრო ელიტას, ჯარს, რომელსაც როგორც მითანში, ისე სირია-პალესტინაში ეწოდებოდა *marijanni-na*. ამ სიტყვას დაუსაბუთებლად უკავშირებდნენ ძველ ინდურ *marya-s* რაც „ახალგაზრდა კაცს“, ავესტაში კი „მამაკაცთა კავშირის წევრს“ ნიშნავდა. შემდგომ ეს ფენა გადაიქცა თავისებურ დიდგვაროვანთა წოდებად — „საბრძოლო ეტლებზე მოარულეებლად“, თუმცა ალაღახის არქივის ტექსტებიდან ცნობილია ისეთი *marijanni-na* რომლებსაც არა აქვთ საბრძოლო ეტლი [Вильхельм 1992: 47-48]. გასათვალისწინებელია ის ფაქტი რომ სირია-პალესტინაში ცხენის და ეტლის შენახვა ძალიან ძვირი ჯდება და მხოლოდ მდიდარ ხალხს შეეძლო [Вильхельм 1992: 47].

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების სამხრეთ კავკასიაში ეტლით, ან ხის სარეცელით (საზიდარით) მიცვალებულის დაკრძალვა, ან მიცვალებულისათვის ურმის დეტალების ჩატანება, შესაძლოა, კავკასიის ტერიტორიაზე სწორედ ამ სოციალური ფენის არსებობაზე მიუთითებდეს. ზემოაღნიშნულზე შეიძლება ის ფაქტიც მიუთითებდეს, რომ ეტლიან სამარხებში დაკრძალულები არიან როგორც მამაკაცები, ისე ქალები (საფარ-ხარაბას № 30 სამარხი, ბერიკლდეები, ლჭაშენი). ჩვენი აზრით, სამხრეთ კავკასიაში ეტლიან სამარხებში დაკრძალული მიცვალებულები სწორედ ეს *marijanni-na* დიდგვაროვნები არიან და მათი მაღალი სოციალური წარმომავლობის მაჩვენებელი ეტლია (საინტერესოა, რომ სვანურად მამაკაცი, მამრი არის მაარე და სახელი *marijanni-na* შესაძლოა ქართულენოვანი წარმომავლობის იყოს).

მეცნიერთა ნაწილის აზრით, ძვ.წ. II ათასწლეულის მთელ მანძილზე მითანის ჩრდილოეთი რეგიონებიდან და არაპხადან თანამედროვე სომხეთისა და სამხრეთ საქართველომდე, შესაძლოა კავკასიის მთებამდეც, მოსახლეობა ეთნიკურად ერთგვაროვანი იყო [ИДВ 1988: 90]. ბ. პიოტროვსკის აზრით, მრავალი საერთო ნიშანი შეინიშნება ამ რეგიონებში გავრცელებულ კერამიკაში, შეიარაღებაში, მშენებლობაში და ა.შ., საერთო ნიშნები ჩანს სამხრეთ ოლქების ხურიტებსა (ტიგროსის სამხრეთი, ზემო მესოპოტამია, ჩრდილოეთ სირია) და ცენტრალური ამიერკავკასიის მოსახლეობას შორისაც [ИДВ 1988: 90].

თანამედროვე ლინგვისტიკური მონაცემებით ხურიტული ენა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიური (ნახურ-დაღესტნური) ენების მონათესავეა. უძველესი ხურიტული ტექსტები ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდანაა ცნობილი. ძვ.წ. I ათასწლეულიდან კი ამ ენაზე შესრულებული ტექსტები აღარ გვხვდება [Лингвистический словарь 1990: 574]. დიაკონოვის აზრით, ცალკეული ლექსიკური მსგავსება ხურიტულსა და ქართველურ ენებს შორის შესაძლოა შორეულ ნათესაურ კავშირებზე მეტყველებს [Дьяконов 1980: 104].

ქართულ ენაში დადასტურებულია ურარტული გამოთქმები, რომლებსაც პირველად ა. სვანიძემ მიაქცია ყურადღება; ასეთებია: „ყირამალა“, „თავდაყირა“, „ივრი არალე“, „არი არალე“, „თარი არალე“. გ. მელიქიშვილი ამ ლექსიკის გაჩენას ხსნის იმით, რომ ურარტული ტომების გარკვეულმა ნაწილმა ქართველურ ტომებთან ასიმილაცია განიცადა და ქართველი ხალხის შემადგენლობაში შევიდა [Меликишвили 1959: 117]. ასევე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ხურიტულ-ქართველური ლექსიკური თანხვედრა იმ უძველეს ერთობაზე მიუთითებს, რომელიც ურარტულ ხანაზე გაცილებით ადრე უნდა არსებებოდა.

ძვ.წ. XIV ს-ს მეორე ნახევარში ხეთების სამეფო, ეგვიპტე და ასურეთი გაერთიანებული ძალებით გამოვიდნენ მითანის წინააღმდეგ. ხეთების მეფე სუფილულიუმა I-მა (ძვ.წ. 1340-1325 წწ) დაიპყრო მითანის მთელი მიწები ხმელთაშუაზღვამდე, კარხემიშის ჩათვლით [Вильхельм 1992: 69]. XIII ს-ის შუა ხანებში ასურეთის მეფე ადადნერარი I დაიპყრო მითანის დიდი ნაწილი [Вильхельм 1992: 75].

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილია თვლიანი მძივები (2005 წელს გათხრილი №№ 6, 56, 73 სამარხები; ტაბ. XIX₁₁; XX_{19,20}), ჯიხვისთავიანი საკინძი [Куфтин 1941: 77, სურ. 87.] და ქუსლიანი ჭურჭელი (ტაბ. XIV₇), რომელთა უახლოესი პარალელები ჩრდილოეთ ირანში, სამხრეთ თურქმენეთსა და ჩრდილოეთ ავღანეთში გვხვდება. თეთრი ან წითელი პასტით ინკუსტრირებული ბიკონუსური მძივები გავრცელებული იყო ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანში (თეფე ჰისარი III); სამხრეთ თურქმენეთში (მურლაბის აუზი), ნამაზგა VI პერიოდში; ინდის ველზე, პოსტხარაპულ კულტურაში; ჩრდილოეთ ავღანეთში (მუნდიგაკი) და ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება. იგივე რეგიონშია გავრცელებული და ამავე პერიოდს მიეკუთვნება რქოსანი ცხოველის (ჯიხვი, ხარი) თავიანი საკინძები [Сарианиди 1977: 83-84, 102-104]. ქუსლიანი ვაზები და სასმისები გავრცელებულია ზაგროსის მთიანეთში, გიანის კულტურაში, სადაც ქრონოლოგიურად II ათასწლეულში ექცევა, ტერიტორიულად კი ჩრდილო-აღმოსავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ ირანშია გავრცელებული [Станкевич 1978: 17-31]. თრიალეთისა და კასპიის ზღვის სამხრეთ რაიონებში მსგავსი მასალების აღმოჩენა ამ რეგიონების გარკვეულ კონტაქტებზეც უნდა მიუთითებდეს.

ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის II ნახევარში ხური-მითანის სამეფოს ტერიტორიის უდიდეს ნაწილს ნაირის ქვეყნების გაერთიანება იკავებს, რომლის სათავეში დიაუხის სამეფო ჩანს. ძვ.წ. II ათასწლეულის მიწურულისათვის, ნაირის ქვეყნების კოალიციიდან წინა პლანზე ურარტუ გამოდის, რომელიც ძვ.წ. IX საუკუნიდან უძლიერესი სახელმწიფო ხდება.

ჩვენი აზრით, ძვ.წ. XVI-XIV სს-ში, ხური-მითანის ძლიერების ხანაში, თრიალეთი განიცდიდა ამ სამეფოს ძლიერ პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ გავლენას, რის შედეგად საფარ-ხარაბას სამაროვნის ინვენტარში ჩნდება წინააზიური ტიპის მახვილები, „Common Style“-ის ხური-მითანიური საბეჭდავები, მინის მძივები და ეგვიპტური სკარაბეები. ძვ.წ. II ათასწლ. დასწყისში პოლიტიკური ძალების გადანაწილებას და ახალი სახელმწიფოების ჩამოყალიბებას მოჰყვა მახლობელ აღმოსავლეთში ძველი საქარავნო გზების მოშლა. მანამდე (ძვ.წ. IV-III ათასწლეული) სავაჭრო გზა სამხრეთ კავკასიიდან მესოპოტამიაში, სირიასა და პალესტინაში, როგორც ჩანს, გადიოდა მაღათიაზე. ამ ფაქტმა ხელი შეუწყო ადრე ბრინჯაოს ხანის კულტურების ჩამოყალიბებას ანატოლიაში [Меллаарт 1985: 24] და შესაძლოა კავკასიაში, აგრეთვე მათ გავრცელებას სამხრეთით. ეს სავაჭრო გზა, ძვ.წ. II ათასწლ. დასაწყისში, ისევე როგორც ასირიელების სავაჭრო კოლონიები განადგურდა. II ათასწლ. შუა ხანებისათვის კავშირი სამხრეთ კავკასიასა და მესოპოტამიას შორის, შესაძლოა ხორციელდებოდა მცირე ზაბისა და არბელას გავლით. ამ ტერიტორიებს კი ძვ.წ. XV-XIV სს-ში. აკონტროლებდა მითანი [Нариманишвили 2004: 105].

კავკასიაში კულტურის ახალი ელემენტების გაჩენა თან სდევს ხური-მითანის სახელმწიფოს აყვავებას. მესოპოტამიური და ეგვიპტური იმპორტი წარმოადგენდა პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობის ანარეკლს მახლობელ აღმოსავლეთში. ცილინდრულ საბეჭდავებთან ერთად კავკასიაში ვრცელდება წინა აზიური ტიპის სატევრები და მახვილები, მესოპოტამიური და ეგვიპტური იმპორტი (სკარაბეები, საბეჭდავები, მძივები), ყალიბდება კერამიკის დამზადების სრულიად ახალი ტექნოლოგია. გავრცელებას იწყებს კერამიკის ახალი ტიპები. ჩნდება ორბორბლიანი ეტლები და საზიდრები, რომელშიც, როგორც ჩანს, ცხენები იყო შებმული.

ძვ.წ. II ათასწლეულში სავაჭრო ქარავნების ძირითად ტვირთს წარმოადგენდა ქსოვილები. მათ შორის იყო სხვადასხვა ფერის შალის და სელის ქსოვილები. ტანისამოსი, განსაკუთრებით კი

კარგი ტანისამოსი ხეთურ ანატოლიაში საკმაოდ ძვირად ფასობდა. ლამაზი ტანსაცმელი ღირდა 30 სიკლი, რაც 30 ცხვარს შეესაბამებოდა [Герни 1987: 78-79].

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე დაფიქსირებული იყო სხვადასხვა ფაქტურის და ფერის (მენამული, ფირუზისფერი, ყავისფერი, ნაცრისფერი და ლურჯი) სელის და შალის ქსოვილები. ზოგიერთი ნიმუში ჯერ არაა განსაზღვრული. ზოგი ნიმუში უხეში და შეუღებავია. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ნითელი-მენამული ფერის ქსოვილის ნაშთი (№ 85 სამარხიდან). მენამული ფერის ქსოვილების წარმოება და გავრცელება ძვ.წ. II ათასწლ. შუა ხანებში აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის (ლევანტის) ქალაქების მონოპოლიას წარმოადგენდა. ნითელი საღებავი კეთდებოდა მხოლოდ აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის სანაპიროზე არსებული მოლუსკების სახეობისაგან [ИДВ 1988: 74; Бернхардт 1982: 90]. ამ მოლუსკებისაგან საღებავს ფინიკიელებამდეც აკეთებდნენ, მაგრამ ფინიკიელებმა იზრუნეს მის გავრცელებაზე მეზობელ ქვეყნებში [Бернхардт 1982: 90]. სწორედ ფინიკიელებმა დაიწყეს ამ მოლუსკებისაგან (Murex) მიღებული საღებავით სელის და შალის შეღებვა მენამულისფერ-ნითლად და ლილისფერ-ლურჯად. ამის შედეგად დიდ სამეურნეო მნიშვნელობას იძენს იაფი შეუღებავი შალის შემოტანა სირიის მეცხოველეობის რაიონებიდან და შემდეგ კი მთელი წინა აზიიდან. ფინიკიიდან კი ნითლად და ლურჯად შეღებილი ქსოვილი გადიოდა დიდ ფასად. თავად საღებავი, შეღებილი ნივთებისგან განსხვავებით, ვერ უძლებდა ხანგრძლივ შენახვას, ამიტომ ექსპორტის საგანი ვერ იქნებოდა [ИДВ 1988: 236]. სამხრეთ კავკასიიდან ექსპორტის საგანს ალბათ წარმოადგენდა ლითონი, მატყლი, ტყავი, ხე-ტყე და ცხენები.

ძვ.წ. II ათასწლეულში ახლო აღმოსავლეთში ცხენი და ცხენით შებმული ეტლი ძალზე ძვირად ფასობდა. შესაბამელი ცხენი ანატოლიაში 30 სიკლი ღირდა [Герни 1987: 78]. ცნობილია კიკული მითანიელის და უგარიტის არქივებში შემონახული ტრაქტატები ცხენების მოვლის შესახებ. ეტყობა ცხენი იმდენად ეგზოტიკური ცხოველი იყო და მისი მოვლა იმდენად უჩვეულო საქმე, რომ მეფეებებსა და მეეტლებისათვის სპეციალური ინსტრუქციები იყო საჭირო. ჩვენამდე არ მოუღწევია შრომებს, თუ როგორ უნდა მოიხნას მინა, ანდა გამოიძერნოს ქოთანი. ასეთი ინფორმაცია შთამომავლობას გადაეცემოდა როგორც საყოფაცხოვრებო ცოდნის ელემენტი, რომელიც ყველასათვის კარგად იყო ცნობილი. ტრაქტატები ცხენის მოვლის შესახებ გამონაკლისს წარმოადგენდა [Шифман 1987: 41-42].

ძვ.წ. II ათასწლეულში სირია-პალესტინაში ცხენი დიდი იშვიათობა იყო. ჯერ კიდევ ძვ.წ. XIV-XIII სს-ში ცხენები სახელმწიფოებათმორისო ვაჭრობის ობიექტს წარმოადგენდნენ და ძალზე ძვირად ფასობდნენ [Шифман 1987: 41].

ასირიული წყაროების მიხედვით, ასურეთში უძველესი დროიდან ცხენები მეზობელი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყნებიდან შემოჰყავდათ [Пиотровский 1959: 151].

თიგლათფილესერ I-მა ნაირის მეფეთა კავშირზე გამარჯვების შემდეგ მათ 1200 ცხენი და 2000 მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის გადახდის ვალდებულება დააკისრა. სალამანსარ III ცხენების დიდ რაოდენობას იღებდა ურმიის ტბისპირეთიდან. ურარტულ წარწერებში ხშირადაა მოთხრობილი ამიერკავკასიის რეგიონებიდან ცხენების გამორეკვის შესახებ ვანის სამეფოს ცენტრში. ნადავლის სიაში პირველ ადგილას ცხენებია მოხსენიებული [Пиотровский 1959: 151].

მოშინაურებული ცხენი ანატოლიასა და სამხრეთ კავკასიაში სავარაუდოდ IV-III ათასწლეულებში არსებობდა [Burney 1993: 314] ძვ.წ. XVII-XVI სს. ნამოსახლარებზე თრიალეთში ოსტეოლოგიური მასალით დასტურდება ამ ცხოველის გამოყენება ყოფაში. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში კი შეიძლება ვილაპარაკოთ განვითარებულ მეცხენეობაზე. შესაძლოა II ათასწლეულში იგი ვაჭრობის, კერძოდ კი სამხრეთ კავკასიიდან ექსპორტის ობიექტი იყო, რასაც აადვილებდა ეთნიკურად ერთგვარი მოსახლეობის და ძვ. წ. XVI-XIV სს. ხური-მითანის სამეფოს არსებობა სამხრეთ კავკასიიდან სირია-პალესტინამდე.

ძვ.წ. XV-XIV სს. თრიალეთი, ისევე როგორც ბარეთის კულტურის არეალი, მითანის სამეფოს კულტურულ-ეკონომიკურ გავლენას განიცდის. არ არის გამორიცხული გარკვეული პოლიტიკური ინტეგრაციაც.

სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ რეგიონებში ძვ.წ. XVI ს-დან იწყება „ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების მშენებლობა, რომლებიც ძვ.წ. XIII ს-დან იმ ტერიტორიას ფარავენ, სადაც ადრე თრიალეთის და ბარეთის კულტურის ძეგლები იყო გავრცელებული. „ციკლოპური“ ნეკობით ნაგები ძეგლები შუა ბრინჯაოს ხანაშიც გვხვდება (დასაკრძალავდარბაზიანი ყორღანები, შაორის მთის წვერზე განლაგებული სატაძრო კომპლექსი), თუმცა ისინი საკულტო ხასიათისაა. თავდაცვითი ნაგებობების მშენებლობა კი ალბათ, ძვ.წ. XVI საუკუნიდან იწყება (ბეშქენაშენი).

„ციკლოპური“ ძეგლების არეალში, როგორც ჩანს, ყალიბდება ცალკეული „სამეფოები“, რომელთა შორის თავისი სიძლიერით დიაუხი-დაიაენის „სამეფო“ გამოირჩევა.

ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში ხური-მითანის სამეფოს ტერიტორიის უდიდეს ნაწილს „ნაირის ქვეყნების“ გაერთიანება იკავებს, რომლის სათავეში დიაუხის სამეფო ჩანს.

ლიტერატურა

- აბრამიშვილი მ. 2003:** თრიალეთის კულტურის აბსოლუტური ქრონოლოგიის საკითხისათვის (დამატებითი საბუთები „მაღალი ქრონოლოგიისათვის“). – ბ. მაისურაძე, ნ. ახვლედიანი (რედ.), კავკასიის ბრინჯაო-რკინის ხანის არქეოლოგიის პრობლემები (ძიებანი, დამატებანი X), 48-52. თბილისი.
- აბრამიშვილი რ. 1957:** სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის. – სსმმ, XIX-A და XXI-B, 115-140.
- აბრამიშვილი რ. 1961:** რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. – სსმმ, XXII-B, 291-382.
- აბრამიშვილი რ. 1978:** თრელის შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი. – თბილისი, I, 48-85. თბილისი.
- ამირანაშვილი ჯ., ნარიშანიშვილი გ. 2005:** ჯინისის ნამოსახლარი. – თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს ჩატარებული მუშაოების ანგარიში (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 333-865. თბილისი.
- ბენდუქიძე ო. 2005:** ჯინისში აღმოჩენილი ოსტეოლოგიური მასალის შესახებ. – თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს ჩატარებული სავსე სამუშაოების ტექნიკური ჯგუფის ანგარიში (ხელნაწერი. ინახება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ბიბლიოთეკაში), 2-14. თბილისი.
- ბერძენიშვილი ნ. 1963:** ხრამის ხეობის პალეოლითური ძეგლები. – მსკა, III, 5-17. თბილისი.
- გაბუნია მ. 1965:** ეძანის (ბარმაქსიზის) ეხში 1963-64 წლებში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. – სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1964 წლის სავსე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, 5-8. თბილისი.
- გაბუნია მ. 1972:** ხრამის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1971 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. – სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1971 წლის სავსე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, 3-4. თბილისი.
- გაბუნია მ. 1976:** თრიალეთის მეზოლითური კულტურა. თბილისი.
- გაგოშიძე ი. 1982:** თრიალეთის სამაროვნები. – კატალოგი III. თბილისი.
- გეგეშიძე მ. 1956:** ქართული ხალხური ტრანსპორტი. თბილისი.

- გოგაძე ე. 1972:** თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბილისი.
- გძელიშვილი ი. 1950:** ხადიკის ყორღანი. – სმამ, ტ. XI, № 10, 697-704.
- გძელიშვილი ი. 1954:** ყორღანი თრიალეთში. – სმამ, ტ. XV, № 1, 49-56.
- კუფტინი ბ. 1949:** ქართული კულტურის უძველესი კერა თრიალეთში. თბილისი.
- მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938:** მეგალითური კულტურა საქართველოში. თბილისი.
- მენაბდე მ., დავლიანიძე ც. 1968:** თრიალეთის სამაროვნები, კატალოგი, I. თბილისი.
- მუმლაძე მ. 2002:** არქეოლოგია ქართულ პერიოდიკაში. დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 1992:** ნალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1991 წელს (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 2-35. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 2004:** ნალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2003 წლის ანგარიში (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 27-361. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 2005:** საფარ-ხარაბას სამაროვანი. – ნალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2004 წლის ანგარიში (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 239-320. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 2006:** თრიალეთი ძვ.წ. II ათასწლეულში (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით). ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 2006:** საფარ-ხარაბას სამაროვანი. – ძიებანი, №17-18, 92-126.
- ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ., ხიმშიაშვილი კ., შანშაშვილი ნ. 1996:** „ციკლოპური“ ნამოსახლარების შესწავლისათვის. – სამეცნიერო შრომების წელიწდეული II, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვისა და გამოყენების მთავარი სამეცნიერო-საწარმოო სამმართველო, 52-55. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ., შანშაშვილი ნ., მელიქიძე შ. 2004:** ნალკის ექსპედიცია 1990-92 წლებში. – საკბ, 123-128. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ., მინდიაშვილი გ., შანშაშვილი ნ., ახალაია ლ., ჭანიშვილი გ., მელიქიძე შ., თევზაძე ა., გლურჯიძე ბ. 1998:** თრიალეთის „ციკლოპური“ ნაგებობები. – ეროვნული კულტურული მემკვიდრეობის პროგრამა, ფონდი „ღია საზოგადოება - საქართველო“, 39-55. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ. 1997:** თრიალეთის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე. – კავკასიის არქეოლოგია, უახლესი აღმოჩენები და პესპექტივები. საერთაშორისო სამეცნიერო მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, 29-31. თბილისი.
- ნიკოლაიშვილი ვ., ნარიმანიშვილი გ. 1995:** წინამური, III. – მცხეთა X, 58-96. თბილისი.
- რამიშვილი ალ. 2004:** ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ნალვლში (ძიებანი, დამატებანი VII). თბილისი.
- სადრაძე ვ. 2002:** მცხეთისა და მისი შემოგარენის ძვ.წ. II-I ათასწლეულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- ფიცხელაური კ. 1973:** აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ.წ. XV-XII სს). თბილისი.
- ფიცხელაური კ. 2005:** ცენტრალურამიერკავკასიური არქეოლოგიური კულტურა ძვ.წ. XIV-XIII სს. თბილისი.
- ქავთარაძე გ. 1981:** საქართველოს ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე. თბილისი.
- ქორიძე დ. 1955:** თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. I. თბილისი.
- ქორიძე დ. 1958:** თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. II. თბილისი.
- ყვავაძე ე. 2004:** თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2003 წელს მოპოვებული მასალების პალინოლოგიური შესწავლის ანგარიში. – თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2003 წელს ჩა-

ტარებული მუშაობის ანგარიში (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 18-72. თბილისი.

ყვავაძე ე. 2005: თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს მოპოვებული მასალების პალეონოლოგიური კვლევის შედეგები. – თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს ჩატარებული მუშაობის ანგარიში (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 2-36. თბილისი.

შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ. 1996: თრიალეთის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები. – ძმ, № 4 (95), 44-52.

შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ. 1997: „ციკლოპური“ ნამოსახლარების გათხრები ნალკის რაიონში. – კავკასიის არქეოლოგიური კონფერენცია I, მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, 35-36. თბილისი.

ჩარკვიანი 2002: ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ჩატარებული სავლე არქეოლოგიური სამუშაოები. – ძიებანი, № 9, 88-100.

ჩუბინიშვილი გ. 1957: მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.

ჯაფარიძე ო. 1960: არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში (1957-58 წწ.). თბილისი.

ჯაფარიძე ო. 1962: თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1960-61 წწ. წინასწარული ანგარიში. – საქართველოში 1961 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, 19-21. თბილისი.

ჯაფარიძე ო. 1964: 1962-1963 წლების თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. – თსუ შრომები, № 107, 65-75.

ჯაფარიძე ო. 1969: არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბილისი.

Амиранашвили Дж., Нариманишвили Г. 2005: Поселение эпохи средней бронзы из Триалети. – Т. Бунятов (ред.), Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа, - 42-43. Баку.

Апакидзе А., Николаишвили В., Гиунашвили Г., Давлиანიძე Р., Джгаркава Т., Нариманишвили Г., Садрадзе В., Сихарулидзе А. 1991: Мцхетская экспедиция. – ПАИ в 1986 году, 79-85. -

Афанасьева В. 1979: Гильгамеш и Энкиду. Москва.

Бадж Э. А. У. 2001: Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц. Москва.

Бернхардт К. 1982: Древний Ливан. Москва.

Британский музей. 1980: составитель текста Б. Ривкин. Москва.

Вильхельм Г. 1992: Древний народ хурриты. Москва.

Габуния М. 1974: Краткий отчёт Триалетской поисковой археологической экспедиции. – ПАИ в 1973 году, 7-8.

Герни О. 1987: Хетты. Москва.

Дьяконов И. 1980: Хуритский язык и другие субстратные языки Малой Азии. – Древние языки Малой Азии, 99-106. Москва.

Египетская мифология. 2002. - Энциклопедия. Москва.

Есаян С. 1976: Древняя культура племён Северо-Восточной Армении (III-I тыс. до н.э.). Ереван.

Жоржикашвили Л., Гогадзе Э. 1974: Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы. Тбилиси.

ИДВ 1988: История Древнего Востока. Часть II. Под ред. Г. М. Богдан-Левина. Москва.

Иоакимов А. 1882: Выписка из дневника археологических работ на Цалке. – Известия Кавказского общества истории и археологии, т. 1, вып. 1. Тифлис.

Квавадзе Э., Коннор С., Нариманишвили Г. 2007: Позднеплейстоценовая и Голоценовая история развития ландшафтов окрестностей Цалки (Южная Грузия) по палинологическим данным озёрных и почвенных образований. – პალეობოლოგიის პრობლემები, ტ. II, 12-23. თბილისი.

Кавтарадзе Г. 1983: К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии. Тбилиси.

Куфтин Б. 1936: Дневник работ Археологического отряда Цалкской комплексной экспедиции. рукопись. Тбилиси.

Куфтин Б. 1939: Дневник Археологического отряда Цалкской комплексной экспедиции. рукопись. Тбилиси.

- Куфтин Б. 1941:** Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1947:** Дневник Триалетской Археологической экспедиции. рукопись. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1948:** Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1949:** Археологическая маршрутная экспедиция 1947 года в Юго Осетию и Имеретию. Тбилиси.
- Леонтьев А. 1990:** Путешествие по карте языков мира. Москва.
- Лингвистический словарь 1990:** Лингвистический энциклопедический словарь. Москва.
- Мартиросян А. 1964:** Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван.
- Меликишвили Г. 1959:** К истории древней Грузии. Тбилиси.
- Меллаарт Дж. 1985:** Торговля и торговые пути между северной Сирией и Анатолей (4000-1500 гг. до н.э.). – сб. Древняя Эбла, 20-33. Москва.
- Нариманишвили Г., Шаншашвили Н., 2000:** Проблемы генезиса на Южном Кавказе в свете новейших археологических открытий в Цалка-Триалети. – Международная научная конференция „археология и этнография Кавказа“, 63-65. Баку.
- Нариманишвили Г. 2004:** Цилиндрические печати из Триалети. – Г. Гамбашидзе (ред.), Археология, Этнология, Фолклористика Кавказа, 105-106. Тбилиси.
- Нариманишвили Г. 2005:** К изучению знаков отличия (инсигния из Триалети). – Т. Бунятов (ред.), Археология, Этнология, Фолклористика Кавказа. Баку.
- Пилипосян А. 1998:** Печати Армянского нагорья в системе древневосточной глиптики (на армянск. яз.). Ереван.
- Пилипосян А. 1999:** Древневосточные кинжалы и мечи с рамочной рукоятью. Ереван.
- Пиотровский Б. 1959:** Ванское царство (Урарту). Москва.
- Пицхелаури К. 1979:** Конец Бронзового века на Кавказе. Тбилиси.
- Пицхелаури К. 1990:** Новые аспекты хронологии археологических памятников центральной части Южного Кавказа. – Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей, 246-251. Ереван.
- Погребова М. 2000:** Печати митанийского стиля из Закавказья как исторический источник. – ВДИ, № 1, 145-150.
- Сарианиди В. 1977:** Древние земледельцы Афганистана. Москва..
- Станкевич И. 1978:** Керамика Южной Туркмении в бронзовом веке. – Древность и средневековые народов Средней Азии: история и культура, 17-31. Москва.
- Такашвили Е. 1907:** Археологические экскурсии, разыскания и заметки. – ИКОИМАО, II, 96-115. Тифлиси.
- Такашвили Е. 1913:** Археологические экскурсии, разыскания и заметки. – ИКОИМАО, III, 11-176. Тифлиси.
- Отчёт ... 1898:** Отчёт Императорской археологической комиссии за 1896 год, 109-112. Санкт-Петербург.
- Уваров А. 1887:** Об обсидиановых орудиях найденных на Цалке А. Я. Иоакимовым. Труды Археологического Съезда в Тифлисе, XXXV. Москва.
- Ханзадян Э. 1969:** Гарни (результаты раскопок 1949-1966 гг), т. IV. Ереван.
- Хачатрян Т. 1975:** Древняя культура Ширака. Ереван.
- Хачатрян Т. 1979:** Арктикский могильник. Ереван.
- Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж, Якобсон Т. 2001:** В предверии философии. Духовные искания древнего человека. Санкт-Петербург.
- Шифман И. 1987:** Культура Древнего Угарита (XIV-XIII вв. до н.э.). Москва.
- Шульц Д. 1907:** Обзор могильников Закавказья и древние пути передвижения народов. – ИКОИМАО, II, 1-9. Тифлиси.
- Abramishvili R. 2003:** Towards dating the remains of the Late Bronze Age and of the period of wide adoption of iron, discovered at the Samtavro burial ground. – ბ. მაისურაძე, ნ. ახვლედიანი (რედ.), კავკასიის ბრინჯაო-

რკინის ხანის არქეოლოგიის პრობლემები (ძიებანი, დამატებანი X), 12-26. თბილისი.

- Badalyan R., Smith A., Avetisyan P. 2003:** The emergence of sociopolitical complexity in Southern Caucasia. In A. T. Smith and K. Rubinson (eds), *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond*, 144-166. Los Angeles
- Black J. and Green A. 1992:** *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*. London.
- Boehmer R. 1997:** Einige ältere, in jüngeren Zeiten wiederbenutzte altorientalische Siegel. *Beiträge zu altorientalischen und mittelmeeischen Kulturen, Festschrift für Wolfgang Röllig*, 23-41. Kevelaer-Neukirchen-Vluyn.
- Burney Ch. 1993:** Arslantepe as a gateway to the highlands: a note on periods VI A-VI D. In M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae & M. Mellink (eds), *Between the Rivers and over the Mountains*, 311-317. Rome
- Hagen R-M and R. 2002:** *Egypt: People, Gods, Pharaohs*. Cologne.
- Mansfeld G. 2001:** Die "Königsgräber" von Alaca Höyük und ihre Beziehungen nach Kaukasien. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 33, 19-61. Berlin.
- Narimanishvili G., Shanshashvili N. 1997:** The "Cyclopean" settlements of Trialeti in the light of new archaeological discoveries. *Caucasian Archaeology, latest Discoveries and Prospects. Reviews of international scientific reports*, 29-31; 67-69. Tbilisi.
- Narimanišvili G., Šanšašvili N. 2001:** Zu den "zyklopischen" Siedlungen in Trialeti. *Georgica* 24, 5-34.
- Narimanišvili G., Shanshashvili N. 2001a:** Cyclopean settlements and the Ancient States of the South Caucasus (Diaukhi). – *Second International Congress on Black Sea Antiquities, Bilkent University, Abstracts* 71. Ankara.
- Salje B. 1990:** *Der "Common Style" der Mitanni-Glyptik und die Glyptik der Levante und Zyperns in der Späte Bronzezeit*. Mainz am Rhein.

ტაბულების აღწერა

- ტაბ. I – 1. თრიალეთის ადგილმდებარეობა; 2. საფარ-ხარაბას სამაროვანი. გეგმა.
- ტაბ. II – 1. ბ. კუფტინის მიერ გათხრილი სამარხები. გეგმა; 2. საფარ-ხარაბას სამაროვნის საერთო ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; 3. საფარ-ხარაბა, № 50 სამარხის ქვაყრილი.
- ტაბ. III – 1. საფარ-ხარაბა, № 17 სამარხის ქვაყრილი; 2. საფარ-ხარაბა, № 20 სამარხის საერთო ხედი სამხრეთიდან; 3. საფარ-ხარაბა, № 62, 63 სამარხების კრომლეხები; 4. იმერა, № 1 სამარხის კრომლეხი.
- ტაბ. IV – 1. საფარ-ხარაბა, №№ 38-40 სამარხები. გეგმა; 2. საფარ-ხარაბა, №№ 89, 90, 93 სამარხები. გეგმა; 3. საფარ-ხარაბა, №№ 50, 100, 110 სამარხები. გეგმა; 4. საფარ-ხარაბა, №№ 49, 51 სამარხები. გეგმა.
- ტაბ. V – 1. საფარ-ხარაბა, №№ 52, 55, 73, 99 სამარხები. გეგმა; 2. საფარ-ხარაბა, №№ 116-122 სამარხების მიმდებარე ტერიტორიაზე დარჩენილი გაუთხრელი სამარხები. გეგმა; 3. საფარ-ხარაბა, №№ 117, 118, 121 სამარხები. გეგმა; 4. საფარ-ხარაბა, № 51 სამარხი. ქვაყრილი და კრომლეხი. გეგმა; 5. საფარ-ხარაბა, № 20 სამარხი. გეგმა და ჭრილი კამერის გახსნამდე; 6. საფარ-ხარაბა, № 22 სამარხის გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. VI – 1. საფარ-ხარაბა, № 50 სამარხი. კრომლეხი და გადახურვა; 2. საფარ-ხარაბა, № 51 სამარხი. კრომლეხი და გადახურვა; 3. საფარ-ხარაბა, №№ 49, 51 სამარხები. ქვაყრილი; 4. საფარ-ხარაბა, №№ 49, 51 სამარხები; 5. საფარ-ხარაბა, № 56 სამარხი. გადახურვის ფილები; 6. საფარ-ხარაბა, № 116 სამარხი. სახურავის ფილა; 7. იმერა, № 1 სამარხი. სახურავის ფილის ნაშთი და ხის ძელები; 8. საფარ-ხარაბა, № 68 სამარხი. სახურავის ძელები. I ფენა; 9. საფარ-ხარაბა, № 68 სამარხი. სახურავის ძელები. II ფენა; 10. საფარ-ხარაბა, № 67 სამარხი. სახურავის ძელები.
- ტაბ. VII – 1. საფარ-ხარაბა, № 51 სამარხი. გეგმა და ჭრილები კამერის გახსნამდე; 2. საფარ-ხარაბა, № 32 სამარხი. გეგმა და ჭრილები; 3. საფარ-ხარაბა, № 90 სამარხი. გეგმა და ჭრილები; 4. საფარ-ხარაბა, № 23 სამარხი. გეგმა და ჭრილები; 5. საფარ-ხარაბა, № 10 სამარხი. გეგმა და ჭრილები; 6. საფარ-ხარაბა, № 90

სამარხის საერთო ხედი; 7. საფარ-ხარაბა, № 10 სამარხის საერთო ხედი; 8. საფარ-ხარაბა, № 23 სამარხის საერთო ხედი.

ტაბ. VIII – 1. საფარ-ხარაბა, № 67-68 სამარხების კრომლები; 2. საფარ-ხარაბა, № 67-68 სამარხი კამერები გახსნის შემდეგ; 3. საფარ-ხარაბა, № 67-68 სამარხები; 4. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხის ქვაყრილი და კრომლები; 5. საფარ-ხარაბა, კერამიკის განლაგება № 10 სამარხში; 6. საფარ-ხარაბა, კერამიკის განლაგება № 90 სამარხში; 7. საფარ-ხარაბა, კერამიკის განლაგება № 120 სამარხში; 8. საფარ-ხარაბა, კერამიკის განლაგება № 116 სამარხში.

ტაბ. IX – 1. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი. გეგმა; 2. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი. კამერის ქვაყრილის II ფენა. გეგმა და ჭრილი; 3. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი. კამერა ქვაყრილის ალების შემდეგ. გეგმა და ჭრილი. 4. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი. გეგმა და ჭრილი.

ტაბ. X – 1. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი. სამარხი კამერის ქვაყრილის II ფენა; 2. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი. სამარხი კამერა ქვაყრილის ალების შემდეგ; 3. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი.

ტაბ. XI – 1. საფარ-ხარაბა, № 52 სამარხი. გეგმა და ჭრილები; 2. საფარ-ხარაბა, № 68 სამარხი. გეგმა და ჭრილები; 3. საფარ-ხარაბა, № 44 სამარხი. I-III დონეების გეგმები და ჭრილები; 4. საფარ-ხარაბა, № 103 სამარხი. I-III დონეების გეგმები და ჭრილები; 5. საფარ-ხარაბა, № 51 სამარხი. I-IV დონეების გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. XII – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1,2. სამარხი № 19; 3,11. სამარხი № 2; 4. სამარხი № 15; 5. სამარხი № 29; 6,13. სამარხი № 30; 7. სამარხი № 9; 8. სამარხი № 1; 9. სამარხი № 23; 10. სამარხი № 10; 12. სამარხი № 17.

ტაბ. XIII – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1. სამარხი № 2; 2,4. სამარხი № 10; 3. სამარხი № 8; 5. სამარხი № 30; 6,7. სამარხი № 1; 8. სამარხი № 29; 9. სამარხი № 15; 10. სამარხი № 6; 11. სამარხი № 12; 12. სამარხი № 5; 13. სამარხი № 22; 14. სამარხი № 26; 15. სამარხი № 13; 16. სამარხი № 28.

ტაბ. XIV – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1. სამარხი № 4; 2. სამარხი № 10; 3. სამარხი № 11; 4,6,9,11. სამარხი № 1; 5,10,15,16,19. სამარხი № 22; 7. სამარხი № 8; 8. სამარხი № 27; 12. სამარხი № 17; 13. სამარხი № 16; 14. სამარხი № 20; 17. სამარხი № 9; 18. სამარხი № 5; 20. სამარხი № 26.

ტაბ. XV – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1. სამარხი № 110; 2,6,11. სამარხი № 120; 3. სამარხი № 68; 4,7. სამარხი № 116; 5. სამარხი № 90; 8. სამარხი № 52; 9. სამარხი № 121; 10. სამარხი № 10; 12. სამარხი № 95; 13. სამარხი № 10.

ტაბ. XVI – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1,11. სამარხი № 68; 2. სამარხი № 69; 3. სამარხი № 94; 4. სამარხი № 122; 5. სამარხი № 95; 6. სამარხი № 116; 7. სამარხი № 107; 8-10. სამარხი № 120; 12,15. სამარხი № 10; 13. სამარხი № 15; 14. სამარხი № 34; 16. სამარხი № 22.

ტაბ. XVII – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1. სამარხი № 8. დეტალი - კაპარჭი; 2. სამარხი № 85. ისრისპირები; 3. სამარხი № 8; 4,5. სამარხი № 13. სატევარი; 6,8. სამარხი № 85. დეტალი; 7. სამარხი № 13.

ტაბ. XVIII – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1. სამარხი № 85. სატევარი; 2,13. სამარხი № 8. ისრისპირები; 3. სამარხი № 56,119. სამაჯურები; 4,5. სამარხი № 56,73. საკინძები; 6,10-12. სამარხი № 8. კაპარჭი და კაპარჭის დეტალები; 7. სამარხი № 13. სატევარი; 8,9. სამარხი № 8. ლანცეტები; 14. სამარხი № 85. ისრისპირები.

ტაბ. XIX – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1,2. სამარხი № 8. ინსიგნია; 4. სამარხი № 85. სატევარი; 5,7. სამარხი № 56,73. საკინძები; 6. სამარხი № 85. კვერთხისთავი; 8. სამარხი № 8. სატევარი; 9. სამარხი № 8. ისრისპირები; 10. სამარხი № 56. სამაჯური; 11. სამარხი № 110. მძივი; 12. სამარხი № 90. მძივი; 13,18. სამარხი № 73. მძივები; 14. სამარხი № 56. მძივები; 15. სამარხი № 68. მძივები; 16,24,25. სამარხი № 38. მძივები; 17. სამარხი № 95. მძივები; 19. სამარხი № 93. მძივები; 20. სამარხი № 106, მძივები. 21. სამარხი № 85. ისრისპირები; 22,23. სამარხი № 84. მძივები; 3. ავრანლო. ინსიგნია.

ტაბ. XX – საფარ-ხარაბას სამაროვანი. მძივები და საბეჭდავები: 1. სამარხი № 40; 2,3,35. სამარხი № 94;

4,7,8,25. სამარხი № 56; 5,20,30,34. სამარხი № 73; 6,16,17,21,22,24. სამარხი № 38; 9-15,28,31. სამარხი № 84; 18. სამარხი № 90. სამაჯური; 19. სამარხი № 110; 23. სამარხი № 98; 26. სამარხი № 95; 27. სამარხი № 88; 29. სამარხი № 42; 32. სამარხი № 73¹; 33. სამარხი №33.

ტაბ. XXI – 1. საფარ-ხარაბას სამაროვანი. სამარხი № 85. კვერთხისთავი; 2. ასურნასირპალ II ქანდაკება; 3,5,6. ავრანლო. ინსიგნია, დეტალები; 4. ავრანლო. ინსიგნია, რეკონსტრუქცია.

ტაბ. XXII – საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი საბეჭდავები: 1. სამარხი № 27. ცილინდრული საბეჭდავი; 2-4. სამარხი № 5. ცილინდრული საბეჭდავი; 5-9. სამარხი № 6. „სკარაბეოიდები“; 10-12. სამარხი № 6. ოთხკუთხა საბეჭდავები; 13, 14. სამარხი № 22. ცილინდრული საბეჭდავი.

ტაბ. XXIII – 1-11. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8. ძვლისა და ქვის ნივთები

ტაბ. XXIV – საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი საბეჭდავები და მძივები: 1. სამარხი № 5; 2-4, 20 სამარხი № 6; 5. სამარხი № 27; 6. სამარხი № 38; 7. სამარხი № 40. 8,9. სამარხი № 22; 10. სამარხი № 73; 11. სამარხი № 56; 12-16. სამარხი № 6; 17. სამარხი № 90; 18. სამარხი № 110; 19. სამარხი № 15; 21,23-25. სამარხი № 84; 22. სამარხი № 56.

ტაბ. XXV – საფარ-ხარაბა. 1-2. სამარხი № 90. საერთო ხედი; 3. სამარხი № 90. სარეცელი; 4-6. სამარხი № 30. დეტალი.

ტაბ. XXVI – საფარ-ხარაბას სამაროვანი. სამარხი № 30. 1. I დონის გეგმა და ჭრილები; 2. II დონის გეგმა და ჭრილები; 3. III დონის გეგმა და ჭრილები; 4-6. ურმის დეტალები.

ტაბ. XXVII – 1. ბეშთაშენის ნამოსახლარი. ტოპოგეგმა; 2. ბეშთაშენის „ციკლოპური“ სიმაგრე (ვ. წილოსანის მიხედვით); 3. ბეშთაშენი, 1990-1993 წწ-ში გათხრილი ფართობის გეგმა. მუქი ფერით აღნიშნულია ძვ.წ. XVI-XIV სს-ის კულტურული ფენები; 4. ბეშთაშენი, ძვ.წ. XVI-XIV სს-ის კერამიკა.

ტაბ. XXVIII – 1. სანთის „ციკლოპური“ სიმაგრე. გეგმა (ვ. წილოსანის მიხედვით); 2. ოზნის „ციკლოპური“ სიმაგრე. გეგმა.